

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536

Duijl, J.J. van

Citation

Duijl, J. J. van. (2022, October 27). *Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536*. *Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

II EXPANSIE 1257-1365

3 GOEDERENVERWERVING IN 1257-1365

3.1 INLEIDING

Op zondag 23 mei 1361 stelden Johan vom Rotenstein, commandeur van Buckheim, en Ulrich, pastoor te Rothenburg, een verslag op van hun visitatie van de balije Utrecht die zij namens de Duitsmeester hadden uitgevoerd. Ze konden een rooskleurige situatie rapporteren: er was maar liefst 3202 gulden in kas en 471 mud rogge op voorraad. Na aftrek van alle openstaande schulden, lijfrenten en andere verplichtingen, resteerden er altijd nog 1585 gulden en een ruim voldoende hoeveelheid graan.¹ Zonder in detail te treden over de complexe vraag hoeveel deze gulden waard was, is wel duidelijk dat de financiële toestand uitmuntend was.

Dit visitatieverslag is om meerdere redenen belangwekkend. Om te beginnen is het de oudste overgeleverde beschrijving van de staat van de Utrechtse balije. Dit feit hangt samen met de volgende vaststelling, namelijk dat deze balije er anno 1361 was. Het ordeverband in de *Partes Inferiores* waarmee ik het vorige hoofdstuk afsloot, bestond niet meer. Utrecht was uitgegroeid tot de hoofdvesting van een zelfstandig ordedistrict waarin blijkens het visitatieverslag 52 broeders, twee zusters en vijf proveniers verbleven, verdeeld over de verschillende onderhorige commanderijen en de landcommanderij zelf.

Eveneens onthullend is de opmerking van de visitatoren, dat zij ‘haben Rechnung empfangen in der Balie zu Utricht’. Dit laat in het midden of zij gebruik konden maken van één centrale balijerekening, of dat er bijvoorbeeld rekeningen uit verschillende commanderijen waren ingezameld. Helaas is er geen enkele rekening uit 1361 of daarvoor bewaard gebleven. Wel is duidelijk dát er sprake was van boekhouding op een schaal waarop een visitatieverslag over de hele balije kon worden gebaseerd. Het is onmogelijk te achterhalen of zo’n boekhouding speciaal voor de visitatie werd opgetuigd. Hoewel uit de statuten valt op te maken dat er omstreeks het midden van de dertiende eeuw al schriftelijke administratie werd bijgehouden, kan de visitatie het een en ander op rekenkundig gebied in gang hebben gezet. Dan zou het niet op toeval berusten dat de oudste overgeleverde verslaglegging van de in- en uitgaande renten, hoofdzakelijk de verpachting van land, van 1365 dateert.² Ook uit de laatste drie decennia van de veertiende eeuw zijn pachtboeken

1 De Geer, *Archieven*, nr. 321.

2 ARDOU, inv.nr. 646.1.

bewaard gebleven.³ Daarnaast begint vanaf 1377 een serie rekeningen van allerlei inkomsten en uitgaven van de landcommanderij te lopen.⁴ Kortom, vanaf de jaren 1360 is het mogelijk een veel nauwkeuriger beeld te krijgen van het goederenbezit en de economische toestand van het Duitse Huis dan in de tijd daarvoor.

De sterke verandering in de bronnenoverlevering is een op zichzelf staande reden om het jaar 1365 als scheidslijn in het onderzoek te hanteren. De historische ontwikkelingen laten een dergelijk onderscheid eveneens toe. Gebeurtenissen omtrent het midden van de veertiende eeuw vormden de afsluiting van een aantal ingrijpende veranderingen in de geschiedenis van de Duitse Orde in het algemeen en van het Duitse Huis te Utrecht in het bijzonder. Wat betreft het laatste was vooral de verwoesting in 1345 van de conventsgebouwen die na de schenking van Sweder van Dingden in 1231 waren gebouwd een keerpunt. De broeders vluchtten de stad in en bouwden daar een nieuw convent. Deze nieuwbouw kan mede aanleiding zijn geweest om de wording tot hoofdkwartier van een balije bouwkundig af te ronden. In de tweede helft van de dertiende eeuw, vooral in de periode 1260-1280, werd het merendeel van de commanderijen opgericht die later onder de balije Utrecht kwamen te vallen en de vorming van dit district een belangrijke impuls gaven. In 1303 wordt voor het eerst de 'lantcommanduyr van Utrecht' vermeld.⁵ Ondertussen boette de functie van meester in de *Partes Inferiores* aan betekenis in. Johan van Hoenhorst was de laatste die deze titel nog voerde, toen hij van 1328 tot in 1334 zowel het Utrechtse district als dat van Biesen bestuurde. Halverwege de veertiende eeuw was de vorming van de zelfstandige balije Utrecht een voltooid proces.

Deze ontwikkelingen stonden ontegenzeggelijk in verband met de scherpe cesuur in de geschiedenis van de ridderorden. In 1291 viel Akko, het laatste kruisvaarders-bolwerk in het Heilige Land waar tot dan toe het hoofdkwartier van de Duitse Orde was gevestigd. De tempeliers en de johannieters verhuisden naar Cyprus, terwijl de Duitse Orde koos voor Venetië, de stad waar veel kruisvaarders naar het Heilige Land zich inscheepten. Na enkele decennia daalde het besef in dat er voorlopig geen hernieuwde vestiging in het Heilige Land zou komen. Voor de geestelijke ridderorden lag hiermee een existentiële crisis op de loer. Hun traditionele bestaansrecht werd immers ondermijnd. Zonder deze zwakte is het moeilijk voor te stellen dat de illustere Orde van de Tempel snel ten onder ging. In 1307 liet de Franse koning de tempeliers in zijn koninkrijk arresteren vanwege allerlei vermeende overtredingen. Er volgde een grootschalig internationaal proces tegen de orde, waarbij uiteraard ook de Kerk betrokken werd. Op 22 maart 1312 verklaarde paus Clemens V de Tempelorde voor opgeheven, hoewel hij de schuldigheid van de broeders niet bewezen achtte.⁶

Deze voor tijdgenoten schokkende gebeurtenis zette andere geestelijke ridderorden aan tot een hernieuwde bewijsdrang.⁷ De johannieters vestigden zich op Rhodos en wisten

3 ARDOU, inv.nr. 880.1-3.

4 ARDOU, inv.nr. 646.2.

5 H. Limburg, *Die Hochmeister des Deutschen Ordens und die Ballei Koblenz* (Bonn en Bad Godesberg 1969) 24; Hennes, *Codex diplomaticus* I, nr. 492.

6 Nicholson, *A brief history of the Knights Templar*, 220-253; H.J. Nicholson, P.F. Crawford en J. Burgtorf ed., *The debate on the trial of the Templars (1307-1314)* (Farnham en Burlington 2010).

7 Morton, *The medieval Military Orders*, 136-140.

daar Ottomaanse aanvallen in de vroege veertiende eeuw af te slaan. Daarmee was de legitimiteit van deze orde voorlopig verzekerd. Voor de Duitse Orde was het zaak eveneens een continuering van zijn bestaansrecht aan te tonen. De *unique selling point* van de orde lag in Pruisen. Daar waren de broeders al decennia bezig met de verdediging van de belangen van de christenheid. Het zwaartepunt en werkterrein lagen na 1291 niet langer in het oostelijke Middellandse Zeegebied, maar in het oostelijke Oostzeegebied. In 1309 verplaatste de hoogmeester zijn zetel van Venetië naar de Marienburg (circa vijftig kilometer ten zuidoosten van Danzig). Dit was de laatste stap in de transitie *von Akkon zur Marienburg*.⁸

Vervolgens braken hoogtijdagen voor de Duitse Orde aan, die werden gekenmerkt door territoriale expansie en militaire expedities die de kruistochtgedachte aanwakkerden. Veel West-Europese edellieden poogden hun riddereer en zielenheil veilig te stellen door deelname. Het lijkt geen twijfel dat dit de ontwikkeling van het Duitse Huis van Utrecht heeft beïnvloed. Mogelijk is er een causaal verband tussen de fluctuaties in de schenkingen aan het Duitse Huis en de activiteiten van de Duitse Orde in Pruisen en Lijfland. Een indicatie hiervoor is te vinden in de doctoraalscriptie van Esther Brouwer over de middeleeuwse goederenverwerving en het beheer daarvan in het Kromme Rijngebied door het Duitse Huis. Ze neemt een expansie door begunstiging waar in de tweede helft van de dertiende eeuw, gevolgd door een stilval en in de periode 1375-1425 hernieuwde groei door geldelijke schenkingen.⁹

Daarmee kom ik aan bij de nieuwe bloeitijd van de Utrechtse balije ná 1365. Die is behalve uit een stijging van het aantal schenkingen vooral af te leiden uit de stichting van commanderijen te Katwijk en Schoonhoven in de laatste twee decennia van de veertiende eeuw. Deze gebeurtenissen kenden een eigen dynamiek die een apart hoofdstuk in de geschiedenis van het Duitse Huis waard zijn. Het begin daarvan kan zelfs al in 1366 worden gevonden, met een reorganisatie van de commanderij te Maasland. Volgens de balijekroniek werd het landbezit bij de Hofdijk, een aanzienlijk aandeel van de commanderijgoederen, overgeheveld naar de Utrechtse hoofdvestiging.¹⁰ Wat bleef was een afgeslankte commanderij bij de kerk van Maasland. Al met al is het jaar 1365 een scheidslijn in zowel de bronnenoverlevering als in de geschiedenis van het Duitse Huis te Utrecht.

In dit hoofdstuk staat derhalve de ontwikkeling centraal van het goederenbezit van de Utrechtse commanderij in 1257-1365. In de vorige twee hoofdstukken volgde ik de goederenverwerving nauwkeurig via chronologisch gerangschikte hoofdstukken die telkens enkele decennia belichten. Voor het analyseren van de ontstaansgeschiedenis mag dat een geschikte aanpak zijn, maar voor het inzichtelijk maken van de daaropvolgende trends is een langetermijnperspectief geschikter. Dit heeft als bijkomend voordeel dat ik een middel kan inzetten tegen de schaarste die een nauwgezette reconstructie in de weg staat. Door te beginnen met een uiteenzetting van het goederenbezit van het Duitse Huis in het goed gedocumenteerde jaar 1365, stel ik een “eindpunt” van de ontwikkeling van dit bezit vast. Daar zet ik vervolgens de bezitsverwerving en ook de vervreemding van goederen vanaf

8 Naar de titel van het standaardwerk van Militzer hierover: Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*.

9 Brouwer, *Goederenverwerving en goederenbeheer van het Duitse Huis te Utrecht*, 34.

10 Boschma en Immerzeel, *De Ridderlijke Duitse Orde in Maasland 1241-1991*, 65.

1257 tegenover, zodat een indruk ontstaat van wat niet in bronnen is overgeleverd. Vervolgens is het mogelijk om periodes te identificeren waarin uitzonderlijk veel goederen werden geschonken, gekocht, of anderszins verworven. Tevens komen dan de perioden van stagnatie in het vizier. In het tweede deel van dit hoofdstuk zoom ik per periode in op de bezitsontwikkeling van het Duitse Huis en de schenkers die daar een aandeel in hadden.

3.2 HET GOEDERENBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT IN 1365

HET OUDSTE PACTHBOEK

In de inventaris van het archief van de Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht bevindt zich onder nummer 646 een ‘manuaal van de renten behorende tot het D.H. te Utrecht’, bestaande uit twee delen die de jaren 1365-1373 en 1377-1379 beslaan.¹¹ Hiermee wordt ten onrechte de indruk gewekt dat beide stukken behoren tot hetzelfde manuaal ofwel register waarin inkomsten en uitgaven volgens een bepaalde ordening werden genoteerd. Dit is echter niet het geval. Het tweede deel betreft een rekening van het Utrechtse convent. Het eerste deel, dat begint met de woorden ‘Dit is des huus reinten van utrecht inden jaer van 65’, is hoofdzakelijk een register van het verpachte landbezit. In dit deel staan per parochie en per pachter de totale pachtsom, het aantal morgen land dat de pachter in gebruik had en doorgaans ook het startjaar en de looptijd van het pachtcontract genoteerd. In een andere hand zijn de Maaslandse bezittingen toegevoegd die in 1366 onder het beheer van de Utrechtse vestiging waren gebracht. Op deze verpachtingen volgt een veel kortere lijst van de jaarlijks terugkerende inkomende en uitgaande betalingen, zoals tiynzen en lijfrenten. De meest precieze benaming voor een dergelijk document is een legger. Hiermee kon worden achterhaald wat er jaarlijks moest binnenkomen en daardoor welke rekeningen nog openstonden. Deze functie is terug te zien aan de bijgeschreven betaalde pachtsommen en, indien de pachter het gehele bedrag had betaald, de woorden ‘solvit totum’. De legger van 1365/1366 is ingebonden samen met de volgende zeven jaarregisters, die dus tot en met 1372/1373 lopen. Daarna ontbreken er twee jaren. Vanaf 1375 wordt de serie met dezelfde structuur gecontinueerd met een boek bestaande uit leggers van wederom elk acht jaren, beginnende bij 1375/1376. Deze leggers zijn gegroepeerd onder inventarisnummer 880, waarin alle pachtregisters van het Duitse Huis tot 1617 zijn verzameld.¹² In feite behoort de legger van 1365 vooraan deze reeks te staan en is het dus het oudste pachtboek dat bewaard is gebleven.

Deze reeks is essentieel voor het maken van een goede bezitsreconstructie. Toch kan ik me niet op deze ene bron baseren. Een nadeel van een legger is de versnipperde wijze waarop het bezit wordt weergegeven. De geografische indeling ervan maakte immers een opdeling noodzakelijk van verspreid gelegen goederen die aan één pachter waren uitgegeven. Grote verpachters gebruikten veelal tevens een rekening-courant, waarin de goederen per pach-

¹¹ ARDOU, inv.nr. 646.

¹² ARDOU, inv.nr. 880.1

ter geordend stonden.¹³ In de pachtboeken van het Duitse Huis komt voor het overzicht een andere oplossing voor, namelijk het dubbel noteren van dezelfde post onder de parochies waar de betreffende pachter land had liggen. Het simpelweg optellen van alle genoemde goederen is alleen al daarom onbetrouwbaar. Een andere complicerende factor is het feit dat een pachtboek nooit helemaal compleet is. De landerijen die het Duitse Huis zelf exploiteerde, hoorden in principe niet thuis in een legger. Het meest voorkomende probleem is het ontbreken van de grootte van het verpachte land; de naam van een pachter en zijn of haar pachtsom waren immers de relevantste informatie. Om mijn reconstructie zo compleet mogelijk te maken, moet ik daarom aanvullend bronnenmateriaal raadplegen. Voor het controleren en aanvullen van de verpachtingen in 1365 heb ik latere pachtboeken gebruikt. In het pachtregister van 1365 staat bijvoorbeeld: 'Item Dirc die Scriver 16 lb ten naesten jaer 31 lb 17 s 7 d 10 jaer lanc 6 hoenre.'¹⁴ Hier ontbreken een plaatsaanduiding en een grootte van het land. Het pachtregister van 1369 biedt soelaas. Daar staat onder het kopje Benschop: 'Item Dirc die Scriver van 9,5 merghen 35 lb 17 s 6 d ende 6 hoenre in den jaer van 64 daer na 10 jaer.'¹⁵ Op basis van de overeenkomende naam van de pachter, een vergelijkbare pachtsom en het gegeven dat het pachtcontract blijkbaar al in 1364 was ingegaan, mag worden aangenomen dat het hier om hetzelfde land in Benschop gaat. Zodoende kunnen ook de lastige puzzelstukjes worden gelegd.

HET LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS IN 1365

Landbezit was de belangrijkste vermogensvorm in de middeleeuwen. In de late middeleeuwen wonnen handel en nijverheid aan importantie, maar voor geestelijke instellingen bleef ook toen grond de voornaamste en waardevolste vorm van kapitaal.¹⁶ Het Duitse Huis was allerminst een uitzondering op deze regel. Bij het zoeken naar zoveel mogelijk bezit dat niet in het pachtboek van 1365 staat, vond ik vooral nog meer land. In visitatieverslagen en andere beschrijvingen van de balije waarin een beknopt overzicht wordt gegeven van het goederenbezit, is telkens hoofdzakelijk of zelfs uitsluitend een opsomming van het landbezit te vinden. Ik begin daarom met een uiteenzetting van het landbezit van het Duitse Huis in 1365.

De totale omvang van dit bezit kan vrij nauwkeurig worden benaderd door op bovengenoemde wijze de omissies in het pachtregister op te sporen en de dubbele notities eruit te halen. Zodoende kom ik uit op ongeveer 1140 morgen land in het Nedersticht. Daarvan lag ruim de helft, circa 580 morgen, in het Overkwartier, grofweg ten zuidoosten van de stad

13 B.J.P. van Bavel, 'Pachtboek, pachtcourant, legger, pachtrekening-courant en rekening. Typologie en interpretatie van de laat-middeleeuwse bronnensoorten met betrekking tot de verpachting van grondbezit', in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit ed., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningenmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 99-109, aldaar 101; Volgens Bas van Bavel was een rekening-courant voor grote verpachters praktischer, maar dat kan worden betwijfeld. Een legger had immers een constante structuur die langdurig gehandhaafd kon blijven, terwijl een rekening-courant moeilijk actueel gehouden kon worden bij een groot aantal pachters.

14 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 4v.

15 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 59v.

16 Van Bavel, 'Pachtboek, pachtcourant, legger, pachtrekening-courant en rekening', 99.

Utrecht.¹⁷ Het merendeel hiervan bestond uit strooibezit, een lappendeken van vele zeer kleine tot grote percelen, in het Kromme Rijngebied. De grootste concentratie bevond zich binnen de grenzen van de parochie Houten-'t Goy, waartoe de later afgescheiden parochie 't Goy in 1365 nog behoorde.¹⁸ Daar lag circa 200 morgen land van de Duitse Orde verdeeld over een aantal kleinere percelen, maar bij de bewoningskernen van Houten en vooral 't Goy had de orde ook grote aaneengesloten landerijen liggen.

Een tweede bezitskern werd gevormd door het grote, grotendeels aaneengesloten, cluster percelen in het stadsgerecht Lijnpad en het daaraan grenzende gerecht Westraven. Dit goederencomplex was eveneens circa 200 morgen groot. Ongeveer de helft daarvan werd door de broeders tot en met 1365 zelf geëxploiteerd. Dit landgoed bestond hoofdzakelijk uit hoeven van bij benadering zestien morgen per stuk, die namen droegen als 'de hoeve bij de steeg' en de 'Molenhoeve'. Verder hoorden er nog enkele kleinere 'kampen' land bij, waaronder de 'Brouwerskamp'. In het Nederkwartier en in het land van Montfoort waren de bezittingen veel dunner gezaaid, maar daar ging het in totaal nog altijd om respectievelijk 183 en 177 morgen. Hiervan verpachtten de broeders een pakket percelen van 130 morgen rondom Vleuten, Breukelen en Kortrijk aan Gerrit van Vleuten in een langdurende pacht van dertig jaar.¹⁹ In het Eemland had de Duitse Orde in 1365 geen landbezit.

Buiten het Nedersticht bezat het Duitse Huis een substantiële hoeveelheid land in het graafschap Holland. Naast de goederen in Maasland en in het Westland die hoogstwaarschijnlijk in het pachtregister van 1365/1366 werden bijgeschreven vanwege de overdracht uit de boedel van de commanderij aan de Hofdijk in 1366 en daarom hier buiten beschouwing blijven, gaat het vooral om enkele bezitsconcentraties langs de Rijn: achttien morgen rondom Leiden, 65 morgen bij Alphen aan den Rijn en oostwaarts daarvan bij Zwammerdam nog eens zestien morgen. Een apart geval is een kleine acht morgen land bij Tienhoven, aan de zuidkant van de Lek in het Hollands-Utrechtse grensgebied. De onderhorigheid van deze goederen aan de Utrechtse vestiging laat zich deels eenvoudig verklaren door erop te wijzen dat de commanderijen Katwijk en Schoonhoven in 1365 nog niet bestonden en de Hollandse commanderijen Maasland en Schelluinen niet bij dit land in de buurt lagen. Het opvallende is daarom vooral dat de goederen in het Rijnland niet door de commanderij Leiden werden beheerd. In het vorige hoofdstuk wees ik reeds op de mogelijkheid dat de Utrechtse commanderij dit land verwierf voordat de commanderij in Leiden werd gesticht. In totaal bezat het Duitse Huis ruim 100 morgen land in Holland.

17 De grenzen van de kwartieren in het Nedersticht (naast de stadsvrijheid waren dit het Overkwartier, Nederkwartier, Eemland en het land van Montfoort) waren niet in beton gegoten. Westraven wordt soms tot het Nederkwartier en soms tot het Overkwartier gerekend. In de bronnen van het Duitse Huis worden delen van het landbezit in Westraven vaak samgetrokken bij de goederen in het gerecht Lijnpad, dat tot de stadsvrijheid behoorde. Omdat het goederenbezit in de gerechten Lijnpad en Westraven in 1365 niet geheel uit elkaar te trekken is, reken ik het bezit in Westraven hier bij het bezit in de stadsvrijheid.

18 Dekker dateert de verzelfstandiging van de parochie 't Goy op 'omstreeks 1400': Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 345-346; Op basis van pachtboeken van het Duitse Huis (ARDOU, inv.nr. 880.2) is een nauwkeuriger datering mogelijk, omdat deze op parochies zijn geordend. Tot en met 1384/1385 (fol. 19v) staan de pachten in de parochie Houten en 't Goy bij elkaar. Het deel van 1385/1386 ontbreekt en vanaf 1386/1387 (fol. 36r) zijn het telkens twee aparte parochies. De parochie 't Goy werd dus hoogstwaarschijnlijk in 1385 of 1386 gevormd.

19 ARDOU, inv.nr. 646.1 fol. 4r.

Het landbezit in Zeeland en Gelre is met meer onzekerheid omgeven. In het pachtboek van 1365 staat hierover niets, maar in het deel van 1375 komt een reeks renten uit hofsteden en andere kleine stukjes land (enkele gemeten) op Walcheren voor. Omdat de Utrechtse broeders reeds bij de verwerving van goederen rond Middelburg vanaf de jaren 1240 betrokken waren, rijst de vraag of deze goederen in de tussenliggende periode, en dus ook in 1365, tot de Utrechtse boedel behoorden. Daarnaast komt er vanaf de jaren 1370 in toenemende mate land in Gelre voor in de pachtboeken. Het is niet altijd duidelijk wat de herkomst hiervan is, maar er is geen reden om te vermoeden dat het Utrechtse huis in 1365 al landbezit in dit hertogdom had liggen. In totaal was het bezit in Zeeland en Gelre kortom hoogstens zeer gering. Dat kan overigens een reden zijn geweest voor het ontbreken ervan in de Utrechtse pachtregistratie. Het is voorstelbaar dat deze beperkte inkomsten niet altijd consequent in het Utrechtse pachtboek werden bijgeschreven. Mogelijk bestond hiervoor een aparte, lokale administratie die pas in tweede instantie en onregelmatig in de Utrechtse pachtboeken werd overgenomen.

Al met al kom ik uit op een landbezit van het Duitse Huis te Utrecht in 1365 van ten minste, en niet veel meer dan, 1250 morgen. Dit is een omvang die verwacht mag worden bij een geestelijke instelling die wat vermogen betreft tot de regionale subtop behoorde. Aan de bovenkant van het spectrum bevond zich onder andere het kapittel van Oudmunster, dat volgens Bram van den Hoven van Genderen rond het jaar 1350 meer dan 3500 morgen bezat.²⁰ Een nog grotere grootgrondbezitter was de norbertijnenabdij Mariënweerd, met ongeveer 4000 morgen in 1360.²¹ Het Duitse Huis kon zich meten met het kapittel van Sint Jan. Dat had volgens Palmboom ongeveer 1350 morgen aan het eind van de veertiende eeuw.²² Het johannieter convent van Utrecht bezat volgens Huiting ongeveer 3000 morgen, maar dat is inclusief een aantal onderhorige commanderijen waaronder die van Harmelen en Oudewater.²³ Vergeleken met de andere commanderijen van de balije was het Duitse Huis te Utrecht zeer vermogend. De commanderij Tiel bijvoorbeeld, dat na Utrecht de grootste vestiging was, bezat rond 1400 ongeveer 275 morgen.²⁴

ERFPACHT EN EIGENDOM

Dergelijke cijfers kunnen de indruk wekken dat het bezit van de ene morgen gelijk is aan dat van de andere. Het grondgebruik en de daaruit voortkomende inkomsten konden echter sterk verschillen: een bosperceel bracht bijvoorbeeld veel minder op dan een graanveld. Verder moet men bedenken dat van de oogst doorgaans allerlei renten werden afgeroomd, zoals tienden, tiynzen en allerlei andere grotere en kleinere, vaste en tijdelijke renten, die in handen van verschillende partijen konden zijn. De grondeigenaar hield hierdoor een

²⁰ A.J. van den Hoven van Genderen, 'Kanunniken, kloosters en kerkgebouwen in laat-middeleeuws Utrecht', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop ed., *Utrecht tussen kerk en staat* (Hilversum 1991) 197-225, aldaar 209; Over de bezitsontwikkeling van het kapittel van Oudmunster: Idem, *De Heren van de Kerk*, 28-49.

²¹ Van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd*, 281.

²² Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht*, 484.

²³ Huiting, *Domeinen in beweging*, 301-302.

²⁴ B.J.P. van Bavel, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelands-economie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca.1570* (Hilversum 1999) 162.

beperkte bewegingsruimte over in de uitbating van het land. Zijn keuzevrijheid werd in het bijzonder beperkt in het geval van erfelijke verpachting, doordat deze raakte aan bezitsrechten van de grond zelf. De erfpachter bezat rechten die we tegenwoordig onder het eigendom zouden scharen. De verpachter kon bijvoorbeeld geen pachter kiezen en de mogelijkheden om het land te verkopen waren meestal beperkt of zelfs afwezig.

Moeten de erfelijk verpachte percelen daarom niet tot het bezit van het Duitse Huis gerekend worden en dus van het bovengenoemde totaal worden afgetrokken? Daar valt wel iets voor te zeggen. Volgens Van Bavel kan de erfpachter in de praktijk worden beschouwd als de eigenaar.²⁵ Hij gaat daarbij echter voorbij aan de terechte waarschuwing van Immink en Van der Linden, reeds in de jaren 1940 en 1950 geuit, dat het zinloos is de middeleeuwse erfverpachting op basis van het moderne eigendomsrecht te beoordelen.²⁶ Martin de Bruijn stelt op basis hiervan voor om 'met moderne noties beladen uitdrukkingen als eigendom en erfpacht' te vervangen door neologismen zoals 'grondlastgerechtigde' en 'grondgerechtigde'.²⁷ Dat schept echter nog meer verwarring. Jan Huiting stelt in zijn recent verschenen proefschrift dat 'beter middeleeuwse terminologie kan worden gebruikt dan anachronismen'. Desondanks citeert hij een Utrechtse middeleeuwse bron waarin de erfverpachter grond in 'eyghendom' had gekregen, maar noemt hij de erfpachter eigenaar.²⁸ Afijn, middeleeuwse bezitsverhoudingen en -terminologie moeten niet vanuit het moderne eigendomsrecht, maar vanuit een historische invalshoek worden beschouwd. Dat laat een meer hybride eigendomsbegrip toe dat recht doet aan de middeleeuwse Utrechtse situatie.

Illusterend voor die situatie is een casus uit 1295. De broeders van het Duitse Huis kochten op 30 augustus van dat jaar zestien morgen land in de Utrechtse Nicolaasparochie van schildknaap Hubert van Wulven.²⁹ Op dezelfde dag droegen zij dit land weer over aan Hubert 'in pactum perpetuum' voor een jaarlijkse som van acht ponden. Wanneer Hubert of zijn erfopvolger naliet dit bedrag te betalen, dan zouden de grond én de rechten ('ius et proprietas') daarop, weer aan het Duitse Huis toevallen.³⁰ Tussen 1295 en 1359 werd waarschijnlijk een beroep op deze bepaling gedaan, want vanaf dat laatste jaar verpachtte het Duitse Huis een hoeve land van zestien morgen gelegen in het gerecht Wulven voor een termijn van tien jaar, dus in tijdpacht, aan Goswijn Janszoon voor ruim dertig ponden en twaalf kippen. In het pachtregister van 1369 blijkt het om land in huur bij Goswijn van Wulven te gaan.³¹ Dit kan enkel het land zijn dat voorvader Hubert aan het Duitse Huis had verkocht. De erfpacht was dus omgezet in tijdpacht. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat de erfpachter weliswaar de meeste rechten op de grond bezat, maar dat de erfverpachter

25 B.J.P. van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500-1600* (2^e druk; Oxford 2016) 170; Idem, *Transitie en continuïteit*, 475.

26 Van der Linden, *De cope*, blz. (365-387); P.W.A. Immink, '“Eigendom” en “heerlijkheid”. Exponenten van tweërlei maatschappelijke structuur', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 27 (1959) 36-74, aldaar 74.

27 M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994) 270-272; Zie ook de lezingen hierover door Martin de Bruijn op: www.broeren-debruijn.nl/Eigendom.html (laatst bezocht op 23-12-2020).

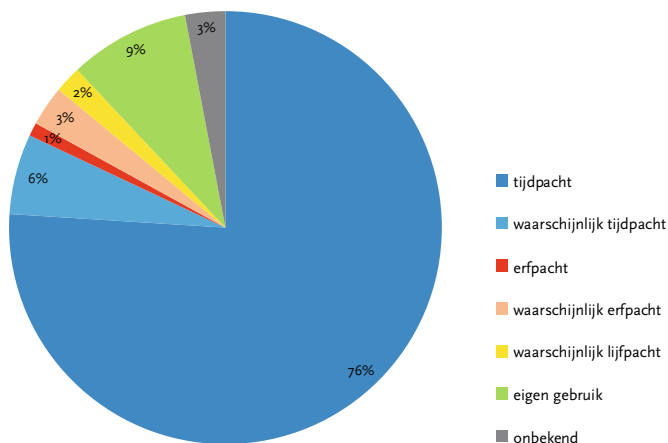
28 Huiting, *Domeinen in beweging*, 217.

29 De Geer, *Archieven*, nr. 283.

30 Ibidem, nr. 284.

31 ARDOU, inv.nr. 646.1.

FIGUUR 3.1 AANDEEL VAN EXPLOITATIEVORMEN VAN HET LANDBEZIT
VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT IN 1365

niet geheel gespeend was van enige mate van eigendom. Zijn positie beperkte zich tot wat Hoppenbrouwers ‘bloot-eigendom’ noemt.³² Het zou onjuist zijn om de erfpachtgoederen geheel niet tot het bezit van het Duitse Huis te rekenen, maar om recht te doen aan de verschillende bezitsverhoudingen is het nodig het landbezit in 1365 onder te verdelen in exploitatievormen.

Uit het bovenstaande cirkeldiagram blijkt dat dit onderscheid voor 86% van de 1140 morgen land in Utrecht met zekerheid te maken is. Voor nog eens 11% heb ik een inschatting gemaakt op basis van de exploitatievorm later in de veertiende eeuw. Slechts bij de resterende 3% tast ik in het duister. Ruim driekwart van het landbezit werd in 1365 in tijdpacht uitgegeven. De 9% eigen gebruik bestond vrijwel geheel uit de helft van het goederencomplex bij het oude Duitse Huis. De ordebroeders verpachtten dit land vanaf 1366 in tijdpacht, voor een termijn van negen jaar, waardoor het toch in het pachtboek werd bijgeschreven. Erfpachten maakten slechts 1% tot 4% van het totaal uit. Ze betroffen dertien morgen in Breukelen, enkele kleinere percelen rond Houten en mogelijk een gedeelte van nog af te graven land in Oostveen. Een apart geval is de set percelen in Schalkwijk die ene Willem Gerritsz in 1365 in gebruik had, maar waar geen pachtvorm bij staat vermeld. In 1372 blijkt dit land aan Willem (Gerritsz?) van Oostrum te zijn uitgegeven ‘tot sinen live, ende na sijnre doet coemende op sinen rechten leen volgher; ende na des doet so coemet ledich weder aen ons’.³³ Lijfpacht was dus een soort tussenvorm tussen erf- en tijdpacht. Het was een constructie die elders vaker voorkwam. Bij het kapittel van Sint Jan bijvoorbeeld was het de meest gehanteerde pachtvorm. Daar was ook de erfpacht veel gebruikelijker dan bij het Duitse Huis.³⁴ Vergeleken met dit kapittel, dat zich qua morgentalen op

³² Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 399-400.

³³ ARDOU, inv.nr. 646-1, 106v.

³⁴ Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht*, 475-477.

een vergelijkbaar niveau bevond, gaf de Duitse Orde dus relatief veel land in tijdpacht uit en had het dus uitgebreidere bezitsrechten op de grond. Aan dit verschil kan de grotere ouderdom van de kapittels ten grondslag liggen, waardoor exploitatievormen die dominant waren voor de grote verspreiding van de tijdpacht in de dertiende eeuw daar meer voorkwamen.

TIENDEN

Zoals ik hierboven aangaf, rustte er naast de pacht een reeks andere lasten op grond. Het Duitse Huis beschikte over inkomsten uit rechten op verschillende van dergelijke grondlasten. De tienden waren daarvan het belangrijkste. Het Oudtestamentische gebod dat een tiende deel van de agrarische opbrengst, zowel wat betreft oogst als vee, aan God geofferd moest worden, werd in de vroege middeleeuwen, vooral onder Karolingisch bestuur, geformaliseerd tot een kerkelijke belasting.³⁵ Aanvankelijk waren de tiendopbrengsten voorbehouden aan de Kerk, maar langzamerhand verwaterden de voorwaarden voor toelating tot dit lucratieve bezit. Vooral tijdens de elfde en twaalfde eeuw beschikten steeds meer geestelijke instellingen over tiendrechten.³⁶ De tienden konden in allerlei soorten worden opgedeeld, maar het belangrijkste onderscheid bestond tussen de grove ofwel grote tiende, waaronder vooral het koren viel en die daarom ook wel korentiende genoemd werd, en de smalle ofwel kleine tiende, waartoe in algemene zin de minder voorkomende cultuuropbrengsten behoorden, zoals die van oliezaden en moeskruident. Ook de zogenaamde krijtende tiend voor het vee viel hieronder. Een aparte categorie was de novale tiende, die werd geheven over de inkomsten uit pas ontgonnen gebieden.³⁷

Omstreeks 1365 beschikte de landcommanderij over vier ‘pakketjes’ tiendrechten. Het eerste lag in de omgeving van Valkenburg. Ten tweede bezat de orde tienden in Maasland. De administratie hiervan is uiterst lacuneus. Enkele keren worden namen genoemd, zoals de tiende in de Langekamp, de tiende van Heer Petersland en een halve tiende van vierenhalf morgen land. Zoals ik in het vorige hoofdstuk aangaf, waren de tienden van Maasland en Valkenburg hoogstwaarschijnlijk onderdeel van de schenking van Willem II van Holland in 1241 en behoorden ze sindsdien toe aan het Duitse Huis te Utrecht. De commanderij aan de Hofdijk beschikte evenwel over eigen tienden. Onder de goederen die in 1366 naar het Utrechtse huis zijn overgeheveld, staat namelijk de tiende van de Hofdijk.³⁸

Beter geïnformeerd zijn we over het derde en vierde setje tienden, namelijk de grove en smalle tienden in de Node bij Rhenen en de tienden van Bemmelen. Otto van Bentheim had deze bij of kort voor zijn intrede aan de Duitse Orde geschonken tezamen met de kerk van Bemmelen en het patronaatsrecht van de kerk van Rhenen. Zijn zoon Egbert bevestigde deze donatie in 1277. Tot de Bemmelse tienden behoorden ten eerste de grove en smalle tienden van Baarle. Uit een aantekening uit 1529 blijkt dat het tiendblok van Baarle in dat jaar

35 Onder andere in Leviticus 27:30-34.

36 G. Constable, *Monastic tithes from their origins to the twelfth century* (Cambridge 1964) 9-135; M. Lauwers, *La dîme, l'église et la société féodale* (Turnhout 2012).

37 Van der Linden, *De cope*, 150-151; Huiting, *Domeinen in beweging*, 491.

38 ARDOU, inv.nr. 646.1 fol. 11, 12r.

een oppervlakte had van 215 morgen en de smalle tiend toen uit vier tot vijf huizen bestond. Het tweede bestanddeel werd gevormd door de zogenoemde Kattelaarse-, Berchemsche-, Holtakkerse- en Dijkse tienden.³⁹

De inkomsten uit tienden schommelden op langere termijn mee met wisselende landopbrengsten. Ze waren in het algemeen relatief groot. De tiende in de Node bijvoorbeeld bracht in 1365 niet minder dan 66 Utrechtse ponden op en die van Maasland in 1366 54 Hollandse ponden.⁴⁰ Van de andere tienden werd de opbrengst dat jaar niet in het pachtboek geregistreerd. Dat gebeurde wel in 1367 en dan wordt er tevens iets over muntkoersen vermeld: de tienden van Valkenburg leverden 135 Hollandse ponden op, welk totaalbedrag werd getaxeerd op 247 Utrechtse ponden. De Bemmelse tienden waren goed voor 139 Gelderse ofwel 147 Utrechtse ponden. De tienden in de Node waren met 37 Utrechtse ponden veel kleiner. De opbrengst van de tienden in Maasland bedroeg 108 Hollandse ponden. Uitgaande van dezelfde wisselkoers, stond dit gelijk aan 198 Utrechtse ponden. Het totale bedrag van 629 Utrechtse ponden was op een totale inkomstensom van 5185 ponden in dat jaar weliswaar veel lager dan de opbrengsten uit verpacht landbezit, maar in absolute zin allerminst bescheiden.⁴¹

TIJNZEN

De cijnsen, die in de Utrechtse historiografie naar de gangbare middeleeuwse Utrechtse benaming *tijnzen* worden genoemd, vormden een veel kleiner vermogensbestanddeel van het Duitse Huis. Deze rente bestond in verschillende soorten en maten en veranderde gedurende de late middeleeuwen van betekenis. Mede hierdoor bestaat er in de literatuur een onduidelijk beeld over. Dit noopt mij tot een positiebepaling. Van Bavel stelt dat een grondbezitter zijn land in erfpacht of erftijns kon uitgeven en behandelt beide renten in dit licht als één categorie.⁴² Dat is consistent met zijn interpretatie van de erfpachter als eigenaar, maar juist daaruit blijkt dat deze visie geen recht doet aan de verschillen die er, ten minste in Utrecht, wel degelijk bestonden op dit vlak. Dekker beschouwt de tijns in de Utrechtse context zelfs volledig los van de pacht. Hij ziet de tijns als een belasting waarvan twee vastomlijnde varianten bestonden. Daarbij baseert hij zich op het laatmiddeleeuwse Stichtse landrecht, waarin expliciet onderscheid werd gemaakt tussen enerzijds *tijnzen* die – vergelijkbaar met leengoederen – op het oudste kind overgingen door deze bij de *tijnsheren* en *tijnsgenoten* over te geven en anderzijds *tijnzen* die via het gerecht waartoe het behoorde als eigen goed werden vererfd. Volgens Dekker was de eerste variant een relict van de feodale *hoftijns* en de tweede een zeer kleine belasting over nieuw ontgonnen grond die aan de bisschop moest worden voldaan om diens wereldlijk machtsbereik over het gecultiveerde land te erkennen. Deze zogenoemde *recognitie-* of *ontginningstijns* is daarom dikwijls goed herkenbaar aan het uiterst kleine te betalen bedrag.⁴³

39 ARDOU, inv.nrs. 646-1, fol. 13r, 880.3, 1427, 2308.

40 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 1r.

41 ARDOU 646.1 fol. 25r, 36v

42 Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 475.

43 C. Dekker, 'Heerschappij en ontginning in Woudenberg in de middeleeuwen', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 2003)

Dekker heeft geen ongelijk, maar de voorgeschiedenis was heterogener en veranderlijker dan het laatmiddeleeuwse wetsartikel dat hij aanhaalt suggereert. Zo droeg het kapittel van Sint Marie in 1255 een stuk land eeuwigdurend aan het Duitse Huis over in een *annuus census*, dus voor een jaarlijks te betalen tijs. De broeders van de Duitse Orde hadden op dit land hun gebouwen reeds uitgebreid.⁴⁴ In de veertiende eeuw kwamen dergelijke overdrachten van land in ruil voor tijsbetalingen niet meer voor, maar de oude bestaande tijszen werden niet opgeheven. Toen het kapittel van Sint Marie in 1306 een perceel van 4,5 morgen aan het Duitse Huis uitgaf, gebeurde dit als ‘perpetuum pactum’, een erfpacht dus.⁴⁵ Het land grensde aan het bovengenoemde stukje grond, maar daarvan werd de tijs niet in erfpacht omgezet. In 1365 stond er nog altijd een betaling aan het kapittel voor ‘de oude boomgaard’, die zich op de plaats van het voormalige convent bevond, in het pachtboek van het Duitse Huis onder het kopje ‘Dit is die tijs die thuus van Utrecht wtgheeft op Sente Martiins avent.’⁴⁶ Hierin valt een hof- noch een ontginningstijs te herkennen. Veeleer lijkt het op een erfpacht, maar waarom werd het dan ook na honderd jaar niet als zodanig, maar als een tijs beschouwd?

De sleutel tot een goed begrip van de tijs en de veranderlijkheid waaraan deze rente onderhevig was, biedt Rolf Hackeng in zijn proefschrift over het middeleeuws grondbezit van het Sint-Servaaskapittel van Maastricht in bewoordingen die niet kernachtiger gemaakt kunnen worden:

Het grote verschil met uitgifte in pacht of erfpacht was, dat de cijsngever door deze uitgifte in cijs de beschikking kreeg over grondheerlijke rechten ten aanzien van de persoon van de cijsnemer. Vervolgens kon deze laatste het stuk grond vanuit zijn positie van gebruikseigenaar aan weer anderen in pacht of erfpacht geven of er renten op vestigen, maar hij kon dit niet opnieuw tegen grondcijs uitgeven. Aan het einde van de middeleeuwen was de situatie zo gegroeid, dat de naakte eigendom van de cijsngever enkel nog uit zijn recht op die grondlast en de hieraan verbonden grondheerlijke bevoegdheden bestond. Indien deze grondlast in geld werd afgedragen, kon deze in de loop van de tijd aanzienlijk in waarde dalen. Daarentegen kon de cijsplichtige als gebruikseigenaar verder volledig, erfelijk, over de grond beschikken.⁴⁷

Aan het eind van de middeleeuwen was de tijs kortom hoofdzakelijk een geldrente geworden. De uiteenlopende tarieven en verschillende juridische vererving bleven echter als relictten van vroegere tijsconstructies bestaan. Overigens uitte het karakter van de tijs als geldrente zich in de pachtboeken van het Duitse Huis daarin dat er één jaarlijkse vervaldatum voor werd gehanteerd, terwijl erfpachten gewoonlijk net als tijdpachten in twee termijnen in het voorjaar en najaar konden worden voldaan.

Het Duitse Huis bezat in 1365 een klein aantal tijszen. In de rubriek ‘die tijs die men den huse sculdich is’ staan er slechts twee. Willem Stuup moest jaarlijks 16 zwarte Tournooise

124-166, aldaar 124-126; C. Dekker, ‘Verhandeling van Kerstiaan van Land over het tijsrecht te Amerongen’, *Verslagen en mededelingen van de Stichting ter uitgave van bronnen van het Oud-Vaderlandse recht*, nieuwe reeks 4 (1984) 73-102.

⁴⁴ OSU, nrs. 1349-1350; Dat hier met *census* een tijs werd bedoeld, blijkt uit het later in deze alinea vermelde feit dat de broeders van het Duitse Huis in 1365 nog altijd deze tijs betaalden.

⁴⁵ ARDOU, inv.nr. 666.2, fol. 276v.

⁴⁶ ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 10r.

⁴⁷ R. Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn* (Maastricht 2006) 111-112.

penningen betalen en 'Willam Wittinc te Bocsbrach' was de orde 32 zwarten verschuldigd. In latere pachtboeken blijkt het om de goederen Bunsbroek en Menkelaar in het gerecht Wagingen te gaan. Met deze geïdentificeerde namen kan de verwervingsoorkonde worden getraceerd. In 1292 schonk ridder Gijsbrecht van Dolre bij zijn intrede in het Duitse Huis honderd Hollandse ponden die moesten worden opgebracht (*persolvendis*) uit onder meer zijn onroerende goederen genaamd Spurdinclare en Butsebroke, die ene Willem van Menninclare(!) van hem in leen (*iure homagii*) hield.⁴⁸ Dekkers aanname dat een relatief hoge tijns op een domaniale herkomst duidt, blijkt in dit geval dus juist te zijn.

Een aparte categorie betreft de zogenoemde huiserventijns. De Bruijn heeft aangetoond dat er in Utrecht tot in de elfde eeuw een huiserventijns bestond die samenhang met de tijns uit domeingoederen en die op of rond Sint-Maarten in zijn geheel moest worden betaald. Het te betalen bedrag bedroeg slechts een penning per perceel of iets meer. Hij vermoedt dat deze tijns in 1122 in de stad Utrecht werd afgeschaft. Vervolgens bleven daar weliswaar tijnsen over huizen en hofsteden bestaan, maar die kregen net als de tijnsen in het algemeen het karakter van een geldrente.⁴⁹ De bovengenoemde tijns die het Duitse Huis aan het kapittel van Sint Marie betaalde, was hier een voorbeeld van. De ontwikkeling van tijnsen uit huizen lijkt niet anders geweest te zijn dan die uit land. De Duitse Orde ontving enkele tijnsen uit stedelijke huizen en hofsteden in Rhenen, waar de ontwikkeling van de huiserventijns overigens niet geheel gelijk met die van Utrecht hoeft te zijn opgegaan. Deze tijnsen zijn zeer moeilijk te traceren. In het pachtregister van 1365 staat een lijstje met inkomsten uit hofsteden, landerijen en enkele bij name genoemde goederen in Rhenen zonder vermelding van het soort rente. Mogelijk zaten hier een paar tijnsen tussen. Er is bijvoorbeeld een tijnsbrief uit 1383 ten behoeve van het Duitse Huis te Utrecht van een hofstede buiten Rhenen bewaard gebleven.⁵⁰

RENTEN UIT HUIZEN EN HOFSTEDEN

De meeste renten die het Duitse Huis in 1365 uit stedelijk vastgoed ontving, waren geen tijnsen. De beduidend hogere canon en een spreiding hiervan over de twee betaaldatum Pasen en Sint-Victor (10 oktober) waren eigenschappen van erfpacht.⁵¹ In het pachtregister heb ik er zeventien kunnen vinden. Er staat niet altijd bij of iets een kamer, huis of hofstede was, laat staan wat de locatie ervan was. Slechts één keer is dat het geval, bij een hofstede aan de Zoutmarkt. In het pachtregister van 1387 staan zestien huizen en hofsteden en is de ligging wel merendeels aangeduid. Dan blijkt het te gaan om hofsteden in de Twijnstraat, de Springweg, de Strosteege, de Zadelstraat (tweemaal), bij de Jacobikerkerk, bij de Weerdpoort en in het buitengerecht Tolsteege (tweemaal). Verder waren er nog drie hofsteden zonder locatieaanduiding en enkele kleinere betalingen uit het bezit aan de Zoutmarkt en de zogenoemde Libellenborch. Het laatste geval gaat blijkens het pachtboek van 1413 om kamers achter Libellenborch in de Vuilsteege (tegenwoordig de Annastraat) bij

⁴⁸ OSU, nr. 2556.

⁴⁹ De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, 58-65, 258-259.

⁵⁰ ARDOU, inv.nr. 1441*.

⁵¹ De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, 267-169.

het Vleeshuis.⁵² In latere pachtboeken wordt dit gesitueerd bij de minderbroeders.⁵³ Uit een erfpachtbrief uit 1371 wordt verder duidelijk dat de orde toen ook een hofstede bezat aan de Oudegracht tussen de Reguliersbrug (tegenwoordig Weesbrug) en de Smeebrug.⁵⁴

Buiten Utrecht ontvingen de broeders ten eerste twee erfelijke renten uit hofsteden bij de kerk van het dorp Houten. De koster betaalde jaarlijks drie kapoenen en de bewoner van een andere hofstede moest dertig schellingen afdragen. Uit de verschillende bedragen valt op te maken dat de tweede een erfpacht kan zijn geweest, maar de eerste niet.⁵⁵ In Gasperde lagen twee hofsteden waaruit een kleine rente werd geheven.⁵⁶ Daarnaast inden de Utrechtse broeders renten uit huizen en hofsteden in Rhenen. In 1365 waren dit er acht, waaronder hofsteden 'in den dyke', bij het goed te Laar en de zogenoemde 'Pelsers hofstat'. Deze leverden met omstreeks 25 schellingen per stuk een jaarlijks bedrag op dat vergelijkbaar is met de erfelijk verpachte huizen in Utrecht. Ik kan enkel gissen naar de reden(en) voor het beheer van deze goederen door het Duitse Huis van Utrecht, terwijl er in Rhenen een commanderij bestond. Vermoedelijk heeft de orde rondom Rhenen bij de stichting van een commanderij ter plaatse over meer dan voldoende goederen beschikt om de nieuwe vestiging van de benodigde inkomsten te voorzien. Een voorbeeld van dit schuiven met goederen, maar dan in de omgekeerde richting, is te vinden in een overeenkomst uit 1415, waarin het Duitse Huis te Utrecht goederen bij Rhenen naar de plaatselijke commanderij overhevelde om een vierde priester te kunnen bekostigen.⁵⁷

Ook de commanderij Schelluinen beschikte niet over al het ordebezit in de eigen omgeving. De Utrechtse broeders ontvingen in 1365 vijftig schellingen uit twee hofsteden te Woudrichem.⁵⁸ Het betrof geen eenmalige of kortdurende rente, want reeds in 1290 waren de hofsteden (toen een huis en een hofstede genoemd) in bezit van de landcommanderij.⁵⁹ Daarmee komt het totaal aantal kamers, huizen en hofsteden waaruit het Duitse Huis in 1365 renten ontving op circa dertig. De jaarlijkse opbrengst hieruit bedroeg ruim dertig ponden.

PATRONAATSRECHTEN

In het vorige hoofdstuk kwamen de patronaatsrechten van parochiekerken in Schelluinen, Maasland en Valkenburg naar voren als voornaam bezit van de Utrechtse commandeur. Zijn collatierecht in Schelluinen werd in 1265 door bisschop Hendrik van Vianden bevestigd.⁶⁰ In 1245 kregen de bewoners van De Lier toestemming van de bisschop om zich van de moederkerk in Maasland af te scheiden en een eigen kapel op te richten. Later in de dertiende eeuw volgde Schipluiden. Omstreeks 1365 had de landcommandeur het

52 ARDOU, inv.nrs. 646.1, fol. 18r-18v, 880.2.

53 ARDOU, inv.nr. 880.5 e.v.

54 ARDOU, inv.nr. 681.

55 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 43v.

56 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 51.

57 ARDOU, inv.nrs. 2312-2313.

58 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 51.

59 OSU, nr. 2451.

60 OSU, nr. 1670.

patronaatsrecht van beide kerken in handen.⁶¹ Daarmee samenhangend moesten jaarlijks enkele betalingen aan het Duitse Huis van Utrecht worden voldaan. De priester van De Lier pachtte land en die van Schipluiden betaalde een rente afkomstig uit zijn prebende. De kerkmeesters aldaar moesten tevens een erfelijke rente uit het kerkengoed afdragen.⁶²

Het patronaatsrecht van de Leidse Pieterskerk was in 1268 door graaf Floris V van Holland aan de toenmalige commandeur en broeders van het Duitse Huis te Utrecht geschonken.⁶³ De landcommandeur bleef in later tijden de pastoors benoemen.⁶⁴ Omstreeks hetzelfde jaar schonk Otto van Bentheim aan het Duitse Huis te Utrecht het patronaat van de kerk van Rhenen.⁶⁵ Er zijn geen akten uit de dertiende-vijftiende eeuw bewaard gebleven waarin de landcommandeur een pastoor in Rhenen benoemt. In 1578 benoemde Jacob Taets van Amerongen, destijds als Utrechtse huiscommandeur de vervanger van de landcommandeur bij diens afwezigheid, een pastoor in Rhenen. Het mag worden verwacht dat de landcommandeur dit recht in de tussentijd uitoefende. Het patronaatsrecht van de kerk van Eelde in Drenthe schonk Gijsbert van Boekhorst in 1289 aan het Duitse Huis bij Utrecht.⁶⁶ In 1399 was de landcommandeur van Utrecht nog altijd collator van deze kerk.⁶⁷ Er is geen reden om aan te nemen dat hij dat recht in de tussentijd uit handen heeft gegeven.

In Gelre verkreeg de landcommandeur vóór 1365 meerdere patronaatsrechten. In 1286 ontving het Duitse Huis te Utrecht de kerk van Doesburg ter compensatie van het terugdraaien van de aansluiting van het klooster Bethlehem bij de Duitse Orde. Het bezit van dit patronaatsrecht werd in 1292 bevestigd.⁶⁸ Uit vijftiende- en zestiende-eeuwse oorkonden blijkt dat de Utrechtse landcommandeur de pastoors in Doesburg benoemde.⁶⁹ Voorts verkreeg de landcommandeur in 1328-1329 het patronaat van de kerk in Drempt in de Achterhoek (zie afbeelding 3.1) in ruil voor het patronaatsrecht van de naburige kerk van Hummelo. Hij bleef vervolgens de collator. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij in 1618 afstand deed van de collatie van de pastorie van Drempt.⁷⁰ Eveneens in 1328 verwierf het Duitse Huis met een aankoopssom van 3000 ponden zwarte tournooisen het patronaat van de Maartenskerk van Tiel en van de kerken in de nabijgelegen plaatsen Drumpt (niet te verwarren met Drempt) en Zandwijk met bijbehorende goederen. Eventuele onroerende goederen moeten zijn overgedragen aan de destijds opgerichte commanderij of zijn afgestoten. De landcommandeur bleef evenwel collator.⁷¹

Anno 1365 benoemde de landcommandeur geen pastoors van de kerken in Bemmelen en Oldeboorn, hoewel de orde daar patronaatsrechten in handen kreeg. De kerk van Bem-

61 Boschma en Immerzeel, *De Ridderlijke Duitse Orde in Maasland*, 47-50; ARDOU, inv.nrs. 456-466.

62 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 8v.

63 De Geer, *Archieven*, nr. 597.

64 ARDOU, inv.nrs. 2012-2016.

65 ARDOU, inv.nr. 2308; zie voor de datering van deze schenking paragraaf 3.3.

66 OSU, nr. 2400.

67 De Geer, *Archieven*, nr. 672.

68 De Geer, *Archieven*, nr. 635.

69 ARDOU, inv.nrs. 1776-1782.

70 ARDOU, inv.nrs. 450-454; J.S. van Veen, 'Het patronaat der kerken van Hummelo en Drempt', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 43 (1917) 248-250.

71 Op de verhuizing van de commanderij Ophemert naar Tiel in 1328 ga ik in paragraaf 5.4 nader in.

Afb. 3.1 Tekening van de kerk van Drempt door een anonieme vervaardiger uit vermoedelijk de 19^e eeuw. Bron: Gelders Archief, Topografisch-historische Atlas Gelderland (toegang 1551), inv.nr. 1942.

mel maakte deel uit van de schenking van Otto van Bentheim, maar collaties door orde-functionarissen heb ik niet gevonden. Nadat het Duitse Huis van Nes in 1243 de kerk van Oldeboorn geschonken kreeg, droegen de broeders daar het patronaatsrecht niet aan de commandeur van Utrecht of een ander regionaal hoofdconvent over, maar hielden het aan zichzelf. Dit blijkt bijvoorbeeld uit hun verwerving van het patronaatsrecht van de kapel van Luinjeberd, dat tot de parochie van Oldeboorn behoorde. Op verzoek van de broeders herinnerde de Keulse aartsbisschop in 1281 de burenen van Luinjeberd aan deze door hen voorgenomen overdracht.⁷² In 1315 bevestigde bisschop Gwijde van Avesnes het Duitse Huis van Nes in het bezit van de kerk van Oldeboorn en vier onderhorige kapellen.⁷³ Deze Friese uitzondering bevestigt de regel elders in de balije dat de patronaatsrechten in handen waren van de landcommandeur. In de praktijk zal hij dit meestal hebben uitgeoefend door ordebroeders te benoemen die reeds aan de plaatselijke commanderij verbonden waren of door priesterbroeders vanuit andere commanderijen in de balije over te plaatsen.

Overigens werden de patronaatsrechten veel betwist. De Utrechtse Klaaskerk komt in dit overzicht niet voor, omdat het bezit ervan vanaf de verwerving door het Duitse Huis in 1250 door andere partijen werd aangevochten totdat de broeders hun rechten op deze kerk in de jaren 1280 daadwerkelijk verloren.⁷⁴ In 1369 raakte de orde verwickeld in een conflict met burgers van Leiden over de patronaatsrechten van de Pieterskerk. De Hollandse graaf Albrecht van Beieren benoemde daarop twee wereldlijk priesters, maar in 1371 herkreeg de landcommandeur het patronaatsrecht en kon hij een nieuwe priester-commandeur aanstellen.⁷⁵ Rond 1380 had de orde een kerkelijke ban en een juridisch proces voor de grafelijke raad nodig om een zekere Jan de Ruiter te kunnen verjagen uit de kerk van De Lier die hij in bezit had genomen. De Duitse Orde verklaarde dat de landcommandeur enkele jaren tevoren rechtmatig een priesterbroeder als pastoor had benoemd.⁷⁶ Bij dergelijke processen moest de orde zich verdedigen met behulp van de oorkonden waaruit de rechtmatigheid van het bezit bleek. In 1320 verzochten de Utrechtse broeders bijvoorbeeld de hoogmeester om oorkonden op te sturen waarin de Duitse Orde het recht kreeg toebedeeld om eigen priesterbroeders aan te stellen in kerken waarvan het de collatierechten bezat.⁷⁷

OVERIGE BEZITTINGEN

Het Duitse Huis bezat een reeks andere goederen, in de ruimste definitie van het woord, die tezamen een klein tot miniem deel van het totale vermogen vormden. Zo was er het gruitrecht van Rhenen, dat onderdeel had gevormd van de schenking van Otto van Bentheim. Nadat de orde dit eerder in lijfpacht had uitgegeven aan bisschop Johan van Diest, die in 1340 overleed, droegen de broeders het in 1351 in erfpacht over aan de stad Rhenen

⁷² OSU, nr. 2071; Mol, *Friese huizen*, 51.

⁷³ De Geer, *Archieven*, 526.

⁷⁴ Op deze kwestie ga ik in hoofdstuk 5 nader in.

⁷⁵ ARDOU, inv.nrs. 1982-1983*, 1989, 2011-2012; Loopstra, 'De Leidse commanderij', 48-49.

⁷⁶ ARDOU, inv.nrs. 460-466; ARDOU 461: 'Ende doe zeede die lantcommenduer enen brueder van der duytscher orden daer in dien zien proclamacion ende institucion als ghewoenliken is worden ghedaen.'

⁷⁷ ARDOU, inv.nr. 85.

voor zes ponden per jaar. Dat bedrag werd ook door de stad betaald in 1365.⁷⁸ In de parochie Rhenen lag voorts het goed Schonevelt, dat door Gijsbrecht van Amstel in 1270 met alle toebehoren aan de Duitse Orde was geschonken. Daaronder viel de derde garve. Dit was een pacht *in natura* bestaande uit een derde van de garven, dat wil zeggen bundels geoogst graan. Willem Ludekenszoon moest in 1365 28 mud rogge afdragen uit Schonevelt; vijf anderen voegden daar nog enkele mudden aan toe.⁷⁹

Daarnaast kwamen er elk jaar enkele ponden binnen ter financiering van de gebeden voor het zielenheil van sponsors van de Duitse Orde. Het kapittel van Oudmunster betaalde anno 1365 voor de memorie van de Hollandse graaf Willem II en zijn tante Richardis. De bijzondere relatie met deze voornaamste weldoeners uit de begintijd van het Duitse Huis werd blijkbaar nog altijd in ere gehouden. De johannieters droegen jaarlijks ter nagedachtenis aan twee personen met de onbekende namen meester Pieter van Krabbendijk en jonkvrouw Reysent van den Vliet respectievelijk ruim 26 schellingen en ruim dertien schellingen af. Ten slotte is bij 'Item Harman van den Rijn 10 s toot pietansi Martini et Petri' niet duidelijk of Herman werd herdacht of dat hij betaalde voor de herdenking van iemand anders.⁸⁰

In de pachtboeken van het Duitse Huis rond 1365 staan geen leengoederen vermeld, maar dat betekent niet dat ze er niet waren. Als het Duitse Huis in de veertiende eeuw een aparte leenregistratie bijhield, dan was die reeds omstreeks 1530 verloren gegaan. Landcommandeur Wouter van Amstel van Minden liet toen een register van alle leenakten opstellen. Die gaan terug tot het laatste kwart van de veertiende eeuw. Het oudste document is een leenbrief van de tienden van Bemmell in 1381.⁸¹ Uit een stapeltje aantekeningen uit de jaren 1350 over deze tienden blijkt dat het toen reeds leengoed was. De grove tiende lijkt een aparte positie te hebben gehad, omdat deze in de leenbrief van 1381 niet wordt genoemd.⁸² Dat kan een verklaring bieden voor het verschijnen van Bemmelse tienden in de pachtboeken: waarschijnlijk werd de grove tiende verpacht en de rest in leen uitgegeven.

Een aparte categorie inkomsten vormden de heergewaden van Zeeland die Hendrik van Voorne als burggraaf van Zeeland in 1245 had geschonken. De inkomsten hieruit komen niet in pachtboeken voor. In 1320 werden ze evenwel door het Duitse Huis van Utrecht geïnd.⁸³ De Hollandse graaf Albrecht van Beieren bevestigde de broeders in het bezit ervan in 1391. Daarom is het zeer aannemelijk dat de landcommanderij ook rond 1365 de heergewaden van nieuw aangetreden leenmannen in Zeeland ontving. Vanouds ging het om tastbare objecten van waarde zoals handschoenen of valken. Het is echter mogelijk dat daar in de tussentijd geldbedragen voor in de plaats waren gekomen. Pas onder keizer Karel V werd er een uniform geldtarief voor heergewaden ingesteld.⁸⁴

⁷⁸ Stapel, 'De ridders van de Duitse Orde in Rhenen', 63-64.

⁷⁹ ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 1v.

⁸⁰ ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 19r-19v.

⁸¹ ARDOU, inv.nr. 1378; J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de commanderij van het Duitse Huis in Utrecht, 1381-1664', *De Nederlandsche Leeuw* 115 (1998) 292-295.

⁸² ARDOU, inv.nrs. 1424-1426, 1430.

⁸³ P.L. Muller, *Regesta Hannonensia. Lijst van oorkonden betreffende Holland en Zeeland uit het tijdvak der regeering van het Henegouwse huis, 1299-1345, die in het charterboek van Van Mieris ontbreken* (Den Haag 1881) 93.

⁸⁴ ARDOU, inv.nr. 1386; De Geer, *Archieven*, nr. 338; Henderikx, Vreenegoer en Jongepier, 'Middelburg en het Duitse Huis in de middeleeuwen', 38; J.C. Kort, *Repertorium op de lenen van Gaasbeek* (Hilversum 2001) 11.

Al deze vaste inkomsten werden aangevuld met tijdelijke renten. Hoewel de verkoop van lijf- en losrenten niet onder het goederenbezit valt, completeert deze wel het zicht op de vermogenssituatie van het Duitse Huis. Anders dan de tempeliers, staan de broeders van de Duitse Orde niet bekend als bankiers. Niettemin begaven de broeders zich op kleine schaal op de kapitaalmarkt.⁸⁵ In het pachtboek van 1365 staat een lijstje met jaarlijks te betalen 'lijfghedinghe', beter bekend als lijfrenten.⁸⁶ Het Duitse Huis keerde in ruil voor eenmalige geldbedragen renten uit aan personen zolang degenen leefden op wie de renten gevestigd waren. Dit zou erop kunnen duiden dat de broeders in zekere mate behoefte hadden aan snel kapitaal. Het visitatierapport van 1361 en de omvangrijke inkomsten uit diverse bronnen geven echter blijk van het tegenovergestelde. De reputatie van het vermogen van het Duitse Huis moet zodanig hoog zijn geweest, dat men er een groot geldbedrag aan durfde over te dragen in het vertrouwen dat de lijfrenten daaruit levenslang zouden blijven vloeien. Naast de 42 ponden en vijf oude schilden die de broeders jaarlijks uitkeerden, hadden ze 65 ponden aan lijfrenten op zich genomen die afkomstig waren van de commanderij van Tiel. Met deze uitgifte van lijfrenten was het Duitse Huis wellicht enigszins vroeg in de tijd, maar allerm minst uniek voor een geestelijke instelling. Kloosters, kerken en andere geestelijke instellingen investeerden steeds meer in kapitaal.⁸⁷

Ten slotte waren er nog de privileges. In de vorige hoofdstukken bleek dat het Duitse Huis in zijn begintijd veel privileges verwierf, waaronder veel tolvrijstellingen. Deze rechten werden door opeenvolgende graven, bisschoppen, pausen en Duitse koningen en keizers telkens bevestigd. Nieuwe noemenswaardige privileges kwamen er niet bij. De tolvrijstellingen waren vooral voor de balije Koblenz van belang, omdat vanuit daar wijn en in mindere mate allerlei andere goederen via de Rijn en IJssel werden verscheept. De Utrechtse balije lijkt in het bijzonder de privileges over het benoemen van pastoors en de traditie van bescherming door vorsten en kerkelijke autoriteiten gekoesterd te hebben, zoals de voortdurende strijd om het behoud van patronaatsrechten laat zien.

3.3 ONTWIKKELING VAN HET GOEDERENBEZIT TOT 1365

LANDVERWERVING TOT 1365

Het merendeel van het archief van het Duitse Huis bestaat uit middeleeuwse pachtbrieven, schenkingsoorkonden en andere eigendomsakten. Van een klein aantal documenten is de inhoud enkel bekend dankzij het cartularium dat het Duitse Huis in de jaren 1530 aanlegde. Slechts enkele originele aankomstitels bevinden zich op een andere plaats dan in het huisarchief. Deze rijke overlevering stelt mij in staat de verwerving van land tot de circa 1250 morgen van de landcommanderij in 1365 zo compleet mogelijk te reconstrueren. Een simpele optelsom is dit echter niet, omdat de grootte van land niet altijd in een oorkonde is ver-

⁸⁵ Sarnowsky, *Der Deutsche Orden*, 75-76.

⁸⁶ ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 23r-23v.

⁸⁷ C.J. Zuiderduijn, *Medieval capital markets. Markets for renten, state formation and private investment in Holland (1300-1550)* (Leiden en Boston 2009) 47-48.

meld. Meestal kan er dan wel een schatting gemaakt worden door bijvoorbeeld geschenken goederen te koppelen aan bezit in de latere pachtboeken of door aanvullende bronnen te gebruiken die inlichtingen bevatten over het goederenbezit van een schenker.

De som van alle expliciet vermelde oppervlaktecijfers met betrekking tot de verwerving van ordeland bedraagt 354 morgen. Dat dit getal zo laag is, ligt voor een deel daaraan dat bij veel schenkingen gegevens over de precieze omvang van goederen ontbreken. Vooral de grote dotaties springen er wat dat betreft uit. Soms is een schatting met een grote mate van zekerheid te maken, zoals bij de schenking van Gijsbrecht van Ruwiel van twee hoeven land in 1248. Omdat deze hoeven niet zonder meer aan specifiek landbezit van het Duitse Huis in 1365 gekoppeld kunnen worden, moet ik een schatting maken. Uitgaande van een standaardmaat van zestien morgen per hoeve is 32 morgen echter een veilige taxatie. Dergelijke schattingen vormen bij elkaar opgeteld ongeveer 167 morgen. Dan resteren de moeilijke gevallen. Een voorbeeld is de dotatie van Albert Visser en zijn vrouw Fementia van een reeks akkers in 1232, waarover ik in het eerste hoofdstuk redeneerde dat het om circa zestig morgen moet gaan. Deze categorie ruwe schattingen omvat nog eens 207 morgen. Dit brengt het totaal op 728 morgen.

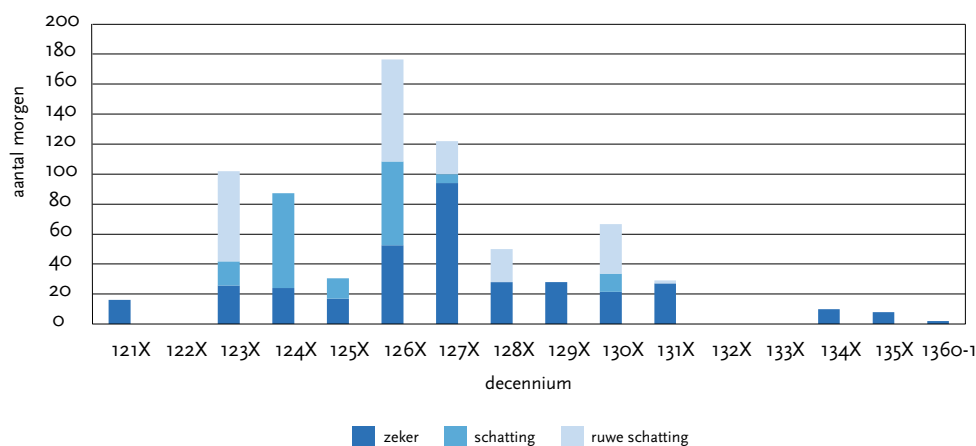
Ondanks het relatief grote aantal aankomstitels, blijft er dus nog een omvangrijke oppervlakte van circa 520 morgen ongedekt. Hieronder vallen in de eerste plaats de goederen in Holland, met als voornaamste onderdeel de tachtig morgen in Alphen en Zwammerdam. In het vorige hoofdstuk stelde ik dat dit goederencomplex mogelijk bij de schenking van Dirk van Coudenhove in 1242 of 1243 kan zijn verworven. Omdat het eveneens een deel van het goederenbezit bij Maasland kan zijn geweest en nergens blijkt hoe omvangrijk deze schenking precies was, kan ik er geen morgentalen aan verbinden.⁸⁸

Een ander bezitscomplex dat gedeeltelijk in het grote gat van 520 morgen gesitueerd moet worden, is de zogenoemde bouwinge bij het Duitse Huis. Dit land werd grotendeels tijdens de oprichting verworven en werd vervolgens door de broeders in eigen exploitatie gehouden. De omvang van het deel zonder herkomstitel loopt in de tientallen morgens, maar de marge is te groot om tot een getal te komen. Dan zijn er nog enkele kleinere goederenoverdrachten die wel op perkament of papier zijn overgeleverd, maar waarvan desondanks geen aanknopingspunt voor het maken van een calculatie aanwezig is. Op het totaal is dit een verwaarloosbare hoeveelheid. Mogelijk heb ik enkele grote schenkingen te voorzichtig ingeschat. De dotaties van Gijsbrecht van Goy en Hugo van Rhenen en zijn vrouw Wendelmoed zijn wat dat betreft voorbeelden die hierna nog aan bod komen. Toch kan het niet anders zijn, dan dat er meer bronnen verloren zijn gegaan dan het op het oog complete archief en cartularium doen vermoeden. Behalve met het verlies van oorkonden moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat er goederenoverdrachten zijn geweest die niet op schrift werden vastgelegd.

Met deze slagen om de arm kan ik dan een reconstructie op hoofdlijnen maken van de ontwikkeling van de landverwerving. Figuur 3.2 geeft een duidelijke conjunctuur weer. Op de hoeve land te Schalkwijk die Sweder van Dingden in 1219 schonk, volgde in de

⁸⁸ In paragraaf 5.2 geef ik nog een mogelijke verwervingswijze van de Alphense goederen, namelijk een schenking ter gelegenheid van een intredende buitenechtelijke zoon uit de Hollandse gravenfamilie.

FIG. 3.2 LANDVERWERVING DOOR DE DUITSE ORDE IN UTRECHT IN 1210-1365, IN MORGENS PER DECENNIIUM

jaren 1230 de grote *dos* ter gelegenheid van de stichting van het Duitse Huis. Deze was in werkelijkheid omvangrijker dan de weergave in het staafdiagram, vanwege het zo-even genoemde probleem dat er geen beredeneerde schatting te maken valt. Wel staat in lichtblauw de geschatte omvang van de grote dotatie van het echtpaar Visser. De schenkingsgolf in de jaren 1247-1248 en in de nasleep daarvan in de jaren 1250 de uitbreiding van het Duitse Huis middels nieuwbouw op land van het kapittel van Sint Marie en de verwerving van de voormalige begraafplaats van de Geertekerk, zijn in het vorige hoofdstuk aan bod gekomen. De lichte onzekerheid in de berekening voor dit decennium komt grotendeels voort uit bovengenoemde schenking van Gijsbrecht van Ruwiel en de overdracht van een hoeve land op *Hindensprong* van onduidelijke grootte door Gerard van Overvecht. Voor de periode daarna springt vooral de verwervingspiek in de decennia 1260-1270 in het oog.

VETTE JAREN ROND 1267 EN EXPANSIE TOT 1278

Op 21 juli 1259 schonk ridder Dirk van der Velde twaalf morgen land in Heicop aan de commandeur en broeders van het Duitse Huis, om dit land vervolgens in erfpacht terug te ontvangen. De aanzienlijke ‘domini, milites’ Gijsbrecht van Goy, Ernst van Wulven, Gijsbrecht van Zuylen en Gerard van Overvecht waren als getuigen aanwezig.⁸⁹ Een deel van deze mannen was al eerder betrokken geweest bij schenkingen aan het Duitse Huis. Waren dergelijke vooraanstaande Stichtse ridders tevens dragers van een derde golf goederenoverdrachten aan het Duitse Huis, die er in de grafiek in de jaren 1260 en 1270 met kop en schouders uitsteekt? Uit de vele transacties die in deze periode plaatsvonden, licht ik de belangrijkste toe met een korte profielschets van de schenkers en verkopers, omdat deze de expansie van het Duitse Huis het meest bepaalden. Desalniettemin is de lijst lang, wat de importantie van de expansie in deze periode onderstreept.

⁸⁹ OSU, nr. 1501.

De ministeriaal Amelis Utenweerd doneerde zijn bisschoppelijk leengoed Bulhorn in de parochie Houten, even ten zuiden van zijn stamgoed in een bocht van de Kromme Rijn, dat later naar zijn naam bekend zou komen te staan als Amelisweerd. Deze schenking is bekend dankzij een oorkonde uit 1261 waarin bisschop Hendrik van Vianden de leenband opheft ten behoeve van de Duitse Orde.⁹⁰ De grootte van de Bulhorn noemt hij daarbij niet, maar ook die valt te achterhalen. In 1349 blijkt de Bulhorn namelijk veertig morgen te beslaan. Toen was het complex reeds in handen van het kapittel van Sint Jan. Al snel moet het Duitse Huis het dus hebben afgestaan, mogelijk in ruil voor andere goederen in de omgeving.⁹¹ Een volgende aanwinst was de schenking door de bekende ministeriaal Gijsbrecht IV van Amstel van een hoeve land op de Stadsweide in 1265. In 1270 voegde hij daar nog het goed Schoneveld met bijbehorende 'pascui, prati et agri' bij Rhenen aan toe.⁹² Het machtsbereik van het geslacht Van Amstel lag in de noordwestelijke grensstreek van het Nedersticht met Holland. Deze positie ontleende hij aan zijn bisschoppelijke dienstgoederen rond Overmeer en het schoutambt van Amstelland. Daar streefde Gijsbrecht via wisselende coalities een autonome positie na.⁹³ De goederen die hij aan de Duitse Orde schonk, lagen derhalve buiten zijn kernterritorium en lijken voor hem van ondergeschikt belang te zijn geweest.

Dat lag anders bij Gijsbrecht van Goy (welke familienaam ook bekend is als Utengoye), die ter gelegenheid van zijn intrede 88 ponden doneerde. Ook deze schenking is slechts indirect bekend. Na Gijsbrechts overlijden verwees diens zoon Wouter ernaar in juli 1271, toen die het geldbedrag ruilde voor een hoeve land te Oostrum bij het stamgoed 't Goy.⁹⁴ Dit was een vrij gebruikelijke intredeschenking, maar van een telg uit een vooraanstaand adellijk geslacht – zijn voorvaderen waren rijksgraven van Utrecht – is een aanvullende dotatie niet uit te sluiten. De vele bezittingen van de Duitse Orde in de parochie Houten-'t Goy in 1365, waarvan de verwerving slechts gedeeltelijk bekend is, versterken het vermoeden dat de begunstiging door het geslacht Van Goy groter geweest kan zijn. Hoe het ook zij, met Gijsbrecht kreeg het Duitse Huis er een voorname broeder bij. Hij maakte dan ook snel carrière. Zijn intrede vond plaats ergens tussen zijn optreden als bisschoppelijke maarschalk op 2 februari 1266 en 24 juli 1269, toen hij als broeder van het Duitse Huis op perkament werd vastgelegd.⁹⁵ Reeds in februari 1270 was hij commandeur.⁹⁶ In die functie overleed hij op 17 maart 1271.⁹⁷

⁹⁰ OSU, nr. 1554.

⁹¹ Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 140, 482.

⁹² OSU, nrs. 1651, 1781.

⁹³ Th.A.A.M. van Amstel, *De Heren van Amstel 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296* (Hilversum 1999) 36-45; Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 191-195.

⁹⁴ OSU, nr. 1807.

⁹⁵ P.G.F. Vermast, 'De heeren van Goye. Deel II. De heeren van Goye (ex Goye, extra Goye, uten Goye) als ministeriales. Hoofdstuk I. S. 1. De heeren van Goye als ministeriales in de 13de en 14de eeuw', *De Nederlandsche Leeuw* 56 (1949) 330-410; Vermast interpreteert de zinsnede 'fratrem Ghiselbertum, quondam dominum de Goye' op 28 juli 1268 (OSU, nr. 1742) als eerste vermelding van Gijsbrecht als broeder van het Duitse Huis. Het woord *quondam* (eertijds) kan er inderdaad op duiden dat Gijsbrecht inmiddels ordebroeder (*frater*) was. Met *frater* kan echter eveneens simpelweg zijn bedoeld dat Gijsbrecht een broer was van Wouter van Goy, die een hoofdrol speelt in de oorkonde.

⁹⁶ OSU, nr. 1772.

⁹⁷ De sterfdatum is gebaseerd op een kalendarium van de Sint Servaasabdij dat Aernout van Buchel heeft gekopieerd: HUA, Verzameling Van Buchel-Booth (toegang 355), inv.nr.6, fol. 114r: 'XV. Kal. [April] dominus Ghiselbertus de Goije miles'.

Hoe beduidend de begunstiging door een intredende vermogende edelman kon zijn, blijkt in het geval van Hugo van Rhenen. De familie Van Rhenen behoorde tot de voornaamste Utrechtse adellijke families. Het toppunt van de macht van dit geslacht lag halverwege de twaalfde eeuw. Toen was Godfried van Rhenen bisschop. Zijn broers Tidricus en Gerlacus waren burggraven van Utrecht. Enkele decennia later stierf het geslacht in mannelijke lijn uit. Hugo moet daarom een bastaardzoon zijn geweest die familiegoederen had geërfd en halverwege de dertiende eeuw op leeftijd begon te raken.⁹⁸ Hij en zijn vrouw Wendelmoed bekommerden zich blijken de volgende bepalingen zeer om hun nalatenschap. In 1258 stelden ze een gedetailleerd overzicht van hun goederenbezit op ter gelegenheid van hun overeenkomst om elkaars bezittingen bij gemis aan wettige kinderen aan de langstlevende van het stel te vermaken. In de parochie Rhenen beschikte Hugo over vrij eigen land zowel op de heuvel als beneden bij Remmerden, de Mars en de Node. Daarnaast bezat hij onder meer een halve hoeve op de Laarberg met twee morgen in de Node, toebehorend aan de hof van Renkum waardoor hij een jaarlijkse tijs aan de abdis van Elten verschuldigd was. Uit de hof van Brakel bezat hij twee hoeven te Remmerden die tijsplichtig waren aan de thesaurier en het convent van de abdij van Elten. Wendelmoed had rondom Rhenen een halve hoeve en kleine stukjes land in bezit.⁹⁹ Ook deze tak van de familie liep dus dood, waardoor er een bestemming voor de bezittingen moest worden gevonden. In 1263 liet het echtpaar gezamenlijk de laatste wil uitvoeren door de commandeur en de broeders van het Duitse Huis te Utrecht, de prior van de predikheren, de gardiaan van de minderbroeders en hun beider biechtvader. Ze lieten na hun overlijden hun huis en alle roerende en onroerende goederen die zij bezaten of 'quasi' bezaten ter ondersteuning van het Heilige Land na aan het Duitse Huis.¹⁰⁰

Deze testamentaire bepalingen kunnen het vermoeden wekken dat de op leeftijd rakende echtelieden hun levenseinde zagen naderen, maar de dood kwam niet spoedig. Op 24 november 1267 droegen Hugo en Wendelmoed bij leven al hun onroerend goederenbezit in de parochie Rhenen en goederen in 't Goy die jaarlijks twintig ponden en 24 mud graan opbrachten, aan de Duitse Orde over.¹⁰¹ De goederen worden niet verder gespecificeerd, maar uit de lijst van 1258 kan wel het nodige worden afgeleid. Grofweg niet minder dan tachtig morgen land dat het Duitse Huis in 1365 rondom Rhenen en in 't Goy bezat, is vermoedelijk terug te voeren op de dotatie van Hugo en Wendelmoed. Hugo overleed als broeder vóór 9 juli 1275, toen de johannieters van Utrecht het Duitse Huis een legaat ten bate van de armen kweten, vermaakt door wijlen Hugo van Rhenen.¹⁰²

Deze omzetting van een testamentaire beschikking naar een intredeschenking kan een reactie zijn geweest op de donatie van goederen in onder andere Rhenen ter gelegenheid van de intrede van een andere voorname edelman, graaf Otto II van Bentheim. Omdat de originele akte verloren is gegaan, is het jaar waarin dit gebeurde niet helemaal zeker. Koop-

⁹⁸ J.A. Coldewey en J. van Dael, 'Van Renen. Oorsprong en uitsterven van een middeleeuws adellijk geslacht te Rhenen', *Oud Renen* 14 (1994) 33-48; W. van Iterson, *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek* (Assen 1960) 230; Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 86 n.241, 239.

⁹⁹ OSU, nr. 1441.

¹⁰⁰ OSU, nr. 1592.

¹⁰¹ OSU, nr. 1728.

¹⁰² OSU, nr. 1890.

stra betoogt dat een goederendeling op 25 juli 1267, waarbij Otto al zijn goederen buiten het graafschap Bentheim aan zijn zoon Egbert toebedeelde, een waarschijnlijk gelegenheid was.¹⁰³ Dat is inderdaad aannemelijk, omdat Otto zich nog graaf noemde en dus nog niet was ingetreden, en hij diverse bezittingen in het Utrechtse bisdom overdroeg aan Egbert zonder vermelding van de goederen die hij aan de Duitse Orde schonk.¹⁰⁴ Op 5 juni 1277 bevestigde Egbert de donatie van zijn wijlen vader bij diens intrede. Het blijkt dan te gaan om het patronaatsrecht van de kerk van Rhenen met de bijbehorende tienden in de Node en het gruitrecht van Rhenen, alsook de kerk en tienden van Bemmelo met alles wat daarbij hoorde en ten derde drie huizen in Twente, te weten Meynardinch te Agelo, een ander huis te Geesteren en een derde met de naam Hobboldynch te Volthe.¹⁰⁵ Paus Nicolaas III bevestigde deze aanzienlijke schenking van kerkelijke goederen in 1278.¹⁰⁶

De auteur van de baliekroniek weet te melden dat heer Bonifatius van Hummelo het patronaatsrecht van de kerk van Hummelo in 1269 aan de Duitse Orde schonk.¹⁰⁷ Hiervan is geen originele schenkingsakte of ander bewijs bewaard gebleven. Bonifatius heeft verder geen sporen in de archieven achtergelaten. Er is daarom geen aanvullend bewijs. Wel staat vast dat de Duitse Orde het patronaatsrecht van Hummelo bezat totdat de landcommandeur dit in 1328 ruilde voor het patronaatsrecht van de kerk van Drempt.

Mogelijk kan ook de intredeschenking van Frederik Heye tot de aanwinsten rond 1267 worden gerekend. Er is enig puzzelwerk nodig om dat te achterhalen. In 1289 nam Johan Zwart, burger van Utrecht, voor de duur van zijn leven een hoeve land in de Nijendijk onder Werkhoven van het Duitse Huis in ontvangst. Hij vermeldde erbij dat de hoeve afkomstig was van Jacob, zoon van de burgers Frederik en Lisa die, gezien het feit dat ze *dominus* en *domina* worden genoemd, tot de stedelijke aristocratie behoorden.¹⁰⁸ Dit was een verwijzing naar de personen die het land aan de orde hadden gebracht. Op 30 maart 1269 trad Lisa op als weduwe van Frederik Heye, wijlen broeder van de Duitse Orde. Het Duitse Huis nam toen van haar goederen in Utrecht en Jutphaas in ontvangst, in ruil voor een lijfrente en het vieren van haar jaargetijden.¹⁰⁹ Frederiks intrede, met inbreng van een hoeve land, moet dus daarvoor hebben plaatsgevonden.

Een volgende goederentransactie die in dit overzicht niet mag ontbreken is de verkoop door ridder Willem van Rijswijk van twee hoeven land op Atteveld in de parochie Werkhoven in 1277. Daarmee kom ik aan bij een tweede, kleinere piek in deze expansieve periode. Uit de persoonsnaam valt geen zekere herkomst af te leiden, omdat er verschillende families bestonden die naar verschillende Rijswijken waren vernoemd. Bij Van Winter vindt men een Hollandse en een Gelderse familie.¹¹⁰ Willem behoorde tot de familie met wortels in de Betuwe, maar was tevens een Stichtse ministeriaal met bisschoppelijke leen-

103 Koopstra, 'Weest ritter', 23; OSU, nr. 1726.

104 OSU, nr. 1726.

105 OSU, nr. 1940.

106 OSU, nr. 1976.

107 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 4v.

108 OSU, nr. 2404.

109 OSU, nr. 1756.

110 Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*, 307.

goederen in onder meer Abstede en Rijsenbrug in de parochie Zeist.¹¹¹ Ook zijn goederen op Atteveld hield hij in leen van de bisschop. Elect Jan van Nassau moest de verkoop daarom goedkeuren en droeg zijn maarschalk Sweder van Beverweerd op de twee hoeven aan het Duitse Huis over te dragen.¹¹² Een jaar later wees Willem het Duitse Huis ook een tienjarige rente uit goederen in dezelfde parochie toe; het jaar daarop beloofde hij dat zijn gelijknamige zoon afstand zou doen van diens rechten op het verkochte land zodra hij meerderjarig zou worden. In 1306-1307 bleken meer kinderen van Willem aanspraak te maken op dit land, waardoor er een conflict ontstond waarbij de Duitse Orde aan het langste eind trok.¹¹³ In 1365 bezaten de broeders 29 morgen op Atteveld, deels in de parochie Werkhoven en ook een gedeelte in Odijk.¹¹⁴ Dit lag in de buurt van het goed *Bulhorn*, hetgeen me tot de conclusie brengt dat in korte tijd in het gebied tussen Werkhoven, Odijk en Houten een cluster landgoederen van het Duitse Huis was ontstaan. Ten zuiden daarvan, bij 't Goy, lag een tweede bezitsconcentratie die in dezelfde tijd via met name Gijsbrecht van Goy en Hugo van Rhenen aan de Duitse Orde was gekomen (zie kaart 6.4).

Ten opzichte van al deze goederen in het Kromme Rijngebied vormt de schenking van 42 morgen land te Kortrijk in het Nederkwartier door Bertold Rading in 1278 een bijzonder geval.¹¹⁵ De meeste goederen bezat het geslacht Rading rond Vollenhove in het Oversticht. Vanaf de twaalfde eeuw traden leden van deze familie als ministerialen van de bisschop op. In het begin van de dertiende eeuw waren ze vaak betrokken bij zaken aangaande het klooster te Ruinen in Drenthe. Net als andere ministerialen gingen telgen van dit geslacht in de loop van de eeuw de riddertitel voeren. Wouter Rading komt vanaf 1230 als *miles* in de bronnen voor. Bertold was ten tijde van zijn schenking knaap, waarmee hij zijn riddersmatige afkomst kon benadrukken zonder dat hij zelf de ridderslag had ontvangen. Op een zeker moment beleende de bisschop een ministeriaal uit dit Overstichtse geslacht met goederen rond Kortrijk. Buitelaar vermoedt dat een Rading *coper* was bij de ontginning van Vijfhoeven (gelegen bij Kortrijk), welke naam geen twijfel laat over de grootte, alwaar hij geen *locator* aanstelde, maar de grond zelf als allodiaal bezitter in gebruik nam. Tevens ontving hij het gerecht en de tienden in leen van de bisschop. Zodoende ontstond een klein gerecht waarbinnen de familie Rading alle rechten bezat, met uitzondering van de leenhulde die ze voor een deel van deze bezittingen aan de bisschop moest brengen.¹¹⁶

Dit familiale ministerialengoed werd in stappen grotendeels aan de Duitse Orde overgedragen. Bertold schonk ruim de helft van het land in 1278, naar eigen zeggen ter verlichting van zijn zondenlast en voor het zielenheil van zijn voorouders. Zijn intrede was echter ook een motief, want zes jaar later noemde zijn echtgenote Aleid zich vrouw van broeder Bertold Rading van de Duitse Orde. Ze beloofde toen samen met haar twee zoons

111 OSU, nr. 1816; Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht*, 307; F. Ketner, 'De elect Jan van Nassau en zijn tijd (1267-1290)', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 12 (1957) 1-25, aldaar 9.

112 OSU, nrs. 1956-1957.

113 OSU, nrs. 1979, 2005; De Geer, *Archieven*, nr. 295.

114 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 3.

115 OSU, nr. 1974.

116 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 217-218; J.F. Benders, 'Uit de schaduw van het kasteel: Vollenhove van de 12de eeuw tot omstreeks 1400', in: J. Mooijweer ed., *Vollenhove, stad en vermaarde zonen. Negen opstellen bij de viering van 650 jaar stadsrecht* (Kampen 2005) 17-42, 115-126, aldaar 21-25.

Wouter en Bartholomeus eveneens het ordekleed aan te nemen. Klaarblijkelijk was het destijds niet alleen mogelijk om tijdens een intrede nog in de echt verbonden te blijven, maar ook om het huwelijk binnen het Duitse Huis voort te zetten. Het is echter de vraag of zo'n gezinshereniging daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Wouter was nog te jong om te mogen intreden, waardoor werd bepaald dat hij in de wereld zou mogen blijven.¹¹⁷ Daarnaast mochten vrouwen volgens de statuten van de Duitse Orde niet als volwaardig lid intreden, tenzij in één van de weinige nonnenkloosters van de orde. Elders waren ze alleen welkom als verpleegsters of dienstmaagden, onder het statuut van halfzuster. Dat het Duitse Huis van Utrecht vrouwen huisvestte, blijkt uit dertiende-eeuwse intredeschenkingen van vrouwen zoals die van Aleid. In de jaren 1360 telde de landcommanderij twee zusters: Trude en Agnese. Waarschijnlijk waren zij halfzusters, familiaren of proveniers.¹¹⁸ Wellicht stond er dan op de kledij van Aleid, en mogelijk ook op die van haar zoons, een half kruis. Het feit dat het drietal enkel tijdelijke bezitsrechten schonk, kan een aanwijzing zijn voor een verbintenis voor bepaalde duur als proveniers. De omvang van deze goederen was er echter niet minder om: Naast de resterende bezittingen in Vijfhoeven, inclusief het gerecht en de tienden, ging het om een reeks goederen in en rond Vollenhove, waaronder de stamgoederen van de familie.¹¹⁹ De intrede van vader Bertold was zeker niet van korte duur. In 1296 was hij nog commandeur van het Duitse Huis te Zantvoort op Walcheren.¹²⁰

Ondertussen bleef de Hollandse grafelijke familie de Utrechtse broeders begunstigen. Ik noemde reeds het patronaatsrecht van de Pieterskerk in Leiden dat graaf Floris V op 13 juli 1268 aan het Duitse Huis van Utrecht schonk.¹²¹ De Pieterskerk was tot dan toe een eigenkerk die was voortgekomen uit een grafelijke kapel. Deze was gelegen bij het grafelijk hof waar Floris' voorgangers sedert de twaalfde eeuw verbleven. Floris was in Leiden geboren, maar maakte van zijn nieuwe grafelijk hof in Den Haag zijn hoofdverblijf. Het afstoten van het patronaatsrecht van de Pieterskerk maakte deel uit van zijn terugtrekkende beweging uit Leiden. Dat doet niets af aan het belang van deze schenking voor de Duitse Orde. De stad bleef een bestuurlijk en economisch centrum, waarvan de Pieterskerk de enige parochiekerk was. In 1266 bevestigde Floris de stadsrechten van zijn geboorteplaats en breidde deze uit. Tevens beloofde hij, als patroon, de belangen van de Pieterskerk goed te bewaken door na het overlijden van pastoor Gerard een tweede priester aan de kerk te verbinden. Twee jaar later voerde hij deze belofte uit door in de schenkingsakte de voorwaarde op te nemen dat de Duitse Orde volgens het privilege van de Leidse burgers twee priesters, wereldlijk of van de orde, in de kerk moest aanstellen.¹²²

117 OSU, nr. 2195.

118 J.J. van Duijl, 'Vrouwen in de Duitse Orde', *Leiden Medievalists Blog* (14-12-2018): <https://leidenmedievalistsblog.nl/articles/vrouwen-in-de-duitse-orde> (laatst bezocht op 26-12-2020).

119 Benders, 'Uit de schaduw van het kasteel', 21.

120 OSU, nr. 2623; Mogelijk werd Wouter in 1310 vermoord. Op 2 oktober van dat jaar deed de bisschop uitspraak wegens de doodslag op 'Wouter Reedinc' (S. Fzn. Muller ed. *Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht (722-1528)* I (Utrecht 1917) nr. 291).

121 OSU, nr. 1740.

122 OHZ, nr. 1433; Loopstra, 'De Leidse commanderij', 36; A.J. Versprille, 'Het stadsrecht van Leiden', in: *Leids jaarboekje* 58 (1966) 29-40, aldaar 37-38; M. Buitelaar, *Het grafelijk hof van Leiden in de middeleeuwen. De bewegredenen van de graaf van Holland om zich op deze plek te vestigen* (doctoraalscriptie Universiteit Leiden 2013) 8-9, 31-34; E. den Hartog e.a. ed., *De Pieterskerk in Leiden* (Zwolle 2011) 13-14.

Floris' tante Aleid van Holland schonk in 1278 of 1279 een jaarlijkse rente uit de tol te Niemandsvriend aan de broeders van het Duitse Huis te Utrecht. Zij deed dit voor de levensduur van haar vroegere kapelaan Johan, die nu priester van Maasland en broeder van de Duitse Orde was.¹²³ In 1284 voegde Aleid hier nog een rente aan toe voor het vieren van haar jaargetijde.¹²⁴ Hieruit blijkt de voortdurende goede verstandhouding tussen leden van de Hollandse gravenfamilie en het Duitse Huis te Utrecht.

In deze reconstructie van de sterke uitbreiding van het goederenbezit van het Duitse Huis tussen 1260 en 1278, springen de jaren rond 1267 eruit. Gijsbrecht van Goy, Hugo van Rhenen en Otto van Bentheim, drie van de voornaamste edellieden met grootgrondbezit in Utrecht, begunstigten het Duitse Huis rijkelijk en traden daar tevens in. Ze vermeerderden niet enkel het aanzien en goederenbezit van het Utrechtse huis, maar legden tevens de materiële basis voor de stichting van de commanderij Rhenen. Het jaar daarop leidde de schenking van Floris V tot de oprichting van de commanderij Leiden. Deze vette jaren waren uitzonderlijk, maar niet zonder voorgeschiedenis. Reeds in de vroege jaren 1260 trokken de broeders schenkingen aan van vooral Utrechtse riddermatige ministerialen. Hugo van Rhenen en zijn vrouw Wendelmoed lieten hun goederen al in 1263 per testament na. Na 1267 vonden er eveneens aanwinsten ten gunste van het Duitse Huis plaats, zij het met een veel lagere frequentie dan in de voorgaande periode. Ook waren het deels afwikkelingen van eerder gedane bepalingen. Rond 1277 kan een kleinere en meer op zichzelf staande piek in de goederenverwerving waargenomen worden.

GESTAGE GROEI TOT 1300

Aan deze snelste expansie in de geschiedenis van het Duitse Huis te Utrecht kwam geen abrupt einde, maar de groei vlakke wel opvallend snel af. De bovenstaande figuur 3.2 laat zien dat omvangrijke schenkingsgolven zich in het vervolg niet meer voordeden. Sterker nog: tot 1300 is een dalende trend waarneembaar. Losse beduidende donaties bleven echter af en toe voorkomen. Die waren deels een vervolg op eerdere schenkingen, zoals bij de schenking van Aleid en haar zoons Wouter en Bartholomeus Rading in 1284 het geval was. Maar ook nieuwe begunstigers verschenen ten tonele. De eerstvolgende meldde zich in 1287.

Op 28 juni van dat jaar deden Jan Leder en zijn wettige echtgenote Lisa een substantiële schenking ter ondersteuning van het Heilige Land. Naast onroerende en niet nader omschreven goederen in de stad Utrecht, ging het om zes morgen land in Reijerscop, zes morgen in Benschop, 6,5 morgen bij de Grote Wade en 9,5 morgen in Overrijn.¹²⁵ De Grote Wade was een wiel bij de Vaartse Rijn waar de Duitse Orde in 1365 land aan weerszijden van het water, in West- en Laagraven, bezat. Daarmee werd het grondbezit van het Duitse Huis in deze contreien verder vergroot. Het belang van deze schenking lag echter vooral in het land in Overrijn. Dit kan met behulp van het GIS van Ad van Ooststroom

¹²³ Indien ze de paasstijl hanteerde, vond deze gebeurtenis plaats in maart 1279 (OSU, nr. 2000), indien ze uitging van de bij de Duitse Orde gebruikelijke kerststijl, dan geschiedde het een jaar eerder (De Geer, *Archieven*, nr. 512).

¹²⁴ OSU, nr. 2177.

¹²⁵ OSU, nr. 2306.

geïdentificeerd worden als het perceel dat vanuit de stad gezien langs de overzijde van de inmiddels vermoedelijk reeds drooggevalle Rijnloop lag (zie kaart 6.3). Het vormde een wig tussen enerzijds het conventsterrein aan de stadzijde van het voormalige water, waarover het Duitse Huis na de verhuizing van de Geertekerk en de ingebruikname van land van het kapittel van Sint Marie stapsgewijs de volledige beschikking had gekregen, en anderzijds de conventsbouwingen in de gerechten Lijnpad en Westraven. Door deze schenking werden de twee hoofdbestanddelen van het goederenbezit van het Duitse Huis met elkaar verbonden. Bij deze gewichtige gebeurtenis waren de officiaal van de Utrechtse Kerk, de prior van de predikheren, de gardiaan van de minderbroeders en de commandeur van de Utrechtse johannieters aanwezig. Zij waren vertegenwoordigers van de plaatselijke geestelijke instellingen die betrokken waren bij de kruistochten en derhalve dicht bij de Duitse Orde stonden.

Wederom blijkt het om een intredeschenking te gaan. Het Duitse Huis verleende hiervoor namelijk op de dag van de schenking toestemming aan beide echtgenoten.¹²⁶ In een oorkonde uit 1300 wordt 'wilendaghes broder Jhans Lederen, onses broders' vermeld. Jans weduwe Lisa kreeg toen de helft van de inkomsten uit de goederen te Benschop en Reijerscop toegezegd. De andere helft moest worden besteed aan de kost die Lisa in het Duitse Huis zou ontvangen. Ook ditmaal was de mannelijke helft van een vermogend donerend echtpaar broeder geworden terwijl zijn vrouw een lossere verbintenis met het Duitse Huis aanging. Het is niet eenvoudig vast te stellen tot welke families de schenkers behoorden. Jan wordt enkel leek genoemd; een ridder- of burgertitel ontbreekt. Mogelijk was hij verwant met Alardus Ledere, die in 1260 als schepen van Utrecht voorkomt.¹²⁷ Meer dan een overeenkomende naam is dit niet. Een connectie met het riddermatige geslacht Van de Leede zou vanwege de verschillende schrijfwijzen verworpen kunnen worden, maar een heraldische aanwijzing getuigt van het tegendeel. Toen het familiewapen van de heren van de Leede in de dertiende eeuw ontstond, figureerde een gekantelde dwarsbalk als ladder, ofwel in de woorden van Antheun Janse: 'de Leede werd een *leder*'.¹²⁸ Het is daarom mogelijk dat schenker Jan een telg uit dit geslacht was.

De heren van de Leede, waarvan er overigens verschillende Jan heetten, waren aanvankelijk vooral aan de zijde van de Utrechtse bisschop te vinden, maar als echte grensherren zochten ze hun protectie in de tweede helft van de dertiende eeuw geregeld in het westen. Zo beloofden Jan en Harbert van de Leede in 1285 samen met Hollandse edellieden de graaf getrouw met manschappen bij te staan indien Gijsbrecht IV van Amstel zich niet aan de voorwaarden van zijn verzoening met Floris V zou houden.¹²⁹ Van Amstel, een moderne naamgenoot van de middeleeuwse ministeriaal, ziet hierin één van meerdere aanwijzingen voor zijn stelling dat Gijsbrecht zijn dochter Elisabeth kreeg uit een huwelijk met een dochter van Jan I van de Leede.¹³⁰ Deze onbekende dochter kan een zus geweest zijn van de Jan die samen met zijn vrouw Lisa goederen schonk aan de Duitse Orde. Van

¹²⁶ OSU, nr. 2307.

¹²⁷ OSU, nr. 1525.

¹²⁸ Janse, *Ridderschap in Holland*, 265.

¹²⁹ OSU, nr. 383; OHZ, nr. 2238; J. de Groot, 'Het geslacht van der Lede', *De Nederlandsche Leeuw* 59 (1941) 466-479.

¹³⁰ Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 102-103.

Jan I is immers nog geen gelijknamige zoon bekend, terwijl de naam in andere generaties telkens wel werd doorgegeven.¹³¹

Elisabeth Gijsbrechtsdochter zou dus naar haar tante Lisa vernoemd kunnen zijn. Over Lisa's afkomst is een aanwijzing te vinden in een oorkonde van 12 augustus 1287, waarin Gerard van de Wateringe afstand doet van zijn aanspraken op 'Jans Lederen' land, dat hem was aangekomen van zijn schoonvader, de heer van Teilingen.¹³² Omdat dit document zich bevindt in het archief van het Duitse Huis, is het aannemelijk dat het gaat om het land dat Jan en Lisa anderhalve maand tevoren aan de Duitse Orde hadden geschonken. Een bloedverwantschap tussen Jan en het huis Wateringe is niet aanwijsbaar. Het is waarschijnlijker dat een gedeelte van de goederen die het echtpaar schonk tot Lisa's lijftocht had behoord en dat Gerard, mogelijk als naast familielid, daarover zeggenschap had gehouden. Dat zou verklaren waarom hij afstand van zijn rechten op deze goederen moest doen toen ze aan de Duitse Orde werden geschonken. Dit sluit aan op de inkomsten die Lisa in 1300 (weer) uit het land in Benschop en Reijerscop kreeg na het overlijden van haar man. Was de Jan Leder die het Duitse Huis begunstigde kortom een zoon van Jan I, heer van de Leede, een schoonzoon van Gerard van de Wateringe en een zwager van Gijsbrecht IV van Amstel? Deze genealogische puzzel past goed, maar de bewijzen zijn te fragiel om zonder meer deze conclusie met zekerheid te kunnen trekken.

In de jaren 1290 verbonden nog enkele Stichtse ministerialen een schenking aan hun intrede. Gijsbrecht van Dolre doneerde bij zijn opname in de orde in 1292 honderd Hollandse ponden, die betaald moesten worden uit zijn goederen op de Veluwe en bij Wageningen. Hieronder bevonden zich de reeds genoemde goederen Spurdinclare en Butsebroke, waaruit het Duitse Huis in 1365 nog tiynzen hief.¹³³ De ligging van deze goederen ondersteunen Buitelaars vermoeden dat de herkomst van het geslacht Dolre op de Veluwe lag. Minder waarschijnlijk is daarmee de andere door hem gegeven mogelijkheid Twente.¹³⁴ Sedert de twaalfde eeuw komen de Van Dolres als prominente ministerialen van de Utrechtse bisschop voor. Gijsbrechts voorvader Gerard en diens zoon Berend waren als zodanig getuige bij bisschoppelijke bevestiging van de verkoop van een hoeve land door Herman Ouderidder aan de Duitse Orde in 1235.¹³⁵ Berend bekleedde destijds het hofambt van kameraar van de bisschop.¹³⁶ Ten tijde van Gijsbrechts schenking lijkt de familie Van Dolre echter aan invloed te hebben verloren. We vernemen na hem niet veel meer van ze. Een omgekeerde ontwikkeling maakte de familie van ridder Gerard van Rijn door. Gerard verklaarde in 1294 twaalf morgen land in Benschop gedoneerd te hebben 'doe wie in den orde voren'.¹³⁷ De activiteiten en bezittingen van het geslacht Van Rijn concentreerden zich rond Jutphaas en IJsselstein. Het familiekasteel Rijnestein bij IJsselstein wordt

131 Een stamboom van de heren van de Leede is te vinden in: M.J. Waale, *De Arkelse Oorlog 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum 1990) 37.

132 OSU, nr. 2311.

133 OSU, nr. 2556.

134 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 223-225; In OSU 1206 (d.d. 1249) worden zowel 'Dolre super Veluam' als 'Dolre super Tventam' genoemd.

135 OSU, nr. 883.

136 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 275.

137 OSU, nr. 2647.

pas in 1392 voor het eerst genoemd. Gerrit van Rijn was toen de bewoner. Bij Gerards riddertitel hoorde evenwel een representatief huis. Van dergelijke huizen werden er in de dertiende eeuw vele in steen opgetrokken. Mogelijk was Gerard bij de bouw betrokken. Voorouders van hem zijn nauwelijks bekend. In 1245 komt een zekere 'Henricus de Reno' voor.¹³⁸ Nakomelingen waren er des te meer.¹³⁹ Gerard lijkt kortom deel te hebben uitgemaakt van een Utrechtse riddermatige familie in opkomst.

Voorts kan de verkoop in 1295 door knaap Hubert van Wulven van een hoeve land in de ontginning Waaien, ten noordwesten van het dorp Houten, niet onvermeld blijven. Hubert ontving het land direct terug in erfpacht.¹⁴⁰ Dat maakt deze transactie ogenschijnlijk niet zeer beduidend. Vanaf 1359 had Goswijn Janszoon deze hoeve echter in tijdpacht voor een marktconforme jaarlijkse som van zestien ponden en twaalf hoenderen. In 1369 blijkt de pachter Goswijn van Wulven te heten, dus naar het zich laat aanzien was het land wel in gebruik van de familie gebleven, maar was de erfpacht omgezet in tijdpacht.¹⁴¹ De Van Wulvens behoorden tot de top van de Utrechtse ministerialiteit. Ze komen veelvuldig in de bronnen voor. Reeds bij de eerste vermelding, in 1196, stonden 'Alfero et Alberto de Wluinne' bovenaan een lange lijst ministerialen.¹⁴² Huberts eerste vermelding dateert van 1285. Na zijn verkoop aan het Duitse Huis wordt hij pas weer in 1312 genoemd als overleden vader van Alfert.¹⁴³ Op de vraag of hij was ingetreden moet ik het antwoord wegens het ontbreken van bewijs schuldig blijven. Leden van het geslacht Van Wulven komen evenwel veelvuldig voor in de dertiende-eeuwse geschiedenis van het Duitse Huis. Ernst van Wulven maakte als broeder binnen de Duitse Orde internationaal carrière en komt derhalve in het volgende hoofdstuk over kruistochten ter sprake. In hoofdstuk 5, over de goederenverwerving in de context van politiek en patronage, passeert de politieke positionering van het geslacht Van Wulven de revue.

Een aparte categorie die vanaf de jaren 1290 in relatie tot de Duitse Orde zichtbaar wordt, maar mogelijk oudere wortels heeft, is het zogenoemde kruisland. Dit was grond waarop een rente werd gevestigd ter financiering van een toekomstige kruistocht. Mol stelt vast dat dergelijke kruislandgelden altijd afkomstig waren van vrouwen uit het patriciaat of van adel. Zij konden hiermee, ondanks de onmogelijkheid om zelf deel te nemen, toch een bijdrage leveren aan een kruistocht. Een mogelijke oorsprong van dit fenomeen is te vinden in een brief uit 1260 die is opgenomen in de kroniek van het klooster Bloemhof. Hierin roept Thomas Agni van Lentini, bisschop van Bethlehem en kruistochtprediker, Friese geestelijken op om vrouwen die het kruis hebben opgenomen ertoe te bewegen niet zelf op reis te gaan maar de vergeving van zonden te verdienen door een plaatsvervanger te sturen of door de verzamelde gelden aan een betrouwbare bode ter financiering van het Heilige Land mee te geven. In het verleden zou het gezamenlijk op pad gaan van zowel

¹³⁸ OSU, nr. 1061; De familie Van Rijn dient niet te worden verward met het ministerialengeslacht Van Rijnningen. De twee families komen in dezelfde periode met consequent verschillende spellingswijzen in de bronnen voor: vlg. onder meer Hendrik *de Reno* in 1245 (OSU, nr. 1061) en de broers Otto en Philippus *de Rininge/Riningen* in 1247 (OSU, nr. 1134) en 1248 (OSU, nr. 1174).

¹³⁹ Dekker, *Kromme Rijngebied*, 493-494; B. Olde Meierink en e.a. ed. *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995) 389.

¹⁴⁰ OSU, nrs. 2697-2698.

¹⁴¹ ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 32r, 107r.

¹⁴² OSU, nr. 529.

¹⁴³ OSU, nr. 2247; Dekker, *Kromme Rijngebied*, 485-486.

mannen als vrouwen namelijk bij herhaling tot onzedelijke praktijken hebben geleid.¹⁴⁴ Een vroeg voorbeeld van zo'n regeling betreft een kruisrente die niet voortkwam uit landinkomsten, maar verder wel de karaktertrekken van kruisland had. In omstreeks 1280 verklaarden de abdis en het convent van het victorinnenklooster Jeruzalem te Biezelinghe op Zuid-Beveland, dat zij het geld afkomstig van Dierwigis, een zus van Willem van Oede- kenskerke genaamd de Vries, voor een toekomstige kruistocht zouden inzetten. Willem had dit geld bij zijn laatste wil bestemd voor een bloedverwant die aan een toekomstige kruistocht zou deelnemen. Blijkbaar diende een dergelijk familielid zich niet aan, want zijn zus gaf het aan het klooster.¹⁴⁵ Een augustijner vrouwenklooster dat zich noemde naar de heilige stad was een logische partij voor dit beheer.

Ook geestelijke ridderorden waren hiervoor bij uitstek geschikt. Jacob van Zuden, de commandeur van het Sint-Janshuis in Haarlem, was in het begin van de veertiende eeuw bijzonder succesvol in het aantrekken van kruislandgelden en wist mede daardoor een opbloei van diverse johannieter vestigingen te bewerkstelligen.¹⁴⁶ Bij de Duitse Orde kan het beheer van kruisland zoals gezegd wat vroeger aangetroffen worden. Ook dan komen de voorbeelden uit het graafschap Holland-Zeeland, waardoor dit vermoedelijk vooral daar een breder voorkomend verschijnsel was. In februari 1292 (kerststijl) of 1293 (paasstijl) wees Olent van Noordwijk een rente van twintig Hollandse ponden in het ambacht Rijs- wijk toe aan een knaap die haar kruis zou voeren in een toekomstige kruistocht. De com- mandeurs van de Duitse Orde in Utrecht en Leiden moesten dit land daartoe verpachten en kregen beiden jaarlijks een pond ter bekostiging van haar memorieviering.¹⁴⁷ Gezien het uitblijven van kruistochten naar het Heilige Land na val van Akko in 1291, is het de vraag of Olents kruis ooit gedragen is. Wel ontving het Duitse Huis van Utrecht tot in de vroege vijftiende eeuw jaarlijks twee ponden uit het goed Ockenburg in het ambacht Rijs- wijk, dat volgens notities in pachtboeken aan een kapel te Noordwijk toebehoorde.¹⁴⁸

Een opmerkelijk geval is de verklaring die een zekere 'broeder Wouter, commeldeer des h[eyligen] Duytsen husen van Uutrecht' in 1296 aflegde voor mevrouw Bertraat van de Velde. Hij onthief daarin het land van kruisgeld, opdat zij het land kon verkopen. Dit is een uniek bewijs voor het afstoten van kruislandrenten door de Duitse Orde. Mogelijk gebeurde dit op grotere schaal en heeft het Duitse Huis dus meer kruisland in beheer gehad dan de bronnen laten zien. Wat dat betreft is het relevant dat de verklaring niet is overgeleverd in een archief van de Duitse Orde, maar in dat van het Windesheimer kloos- ter Sint-Hiëronymusdal te Delft.¹⁴⁹ Hoogstwaarschijnlijk kregen de kloosterlingen de oor- konde als retroacta mee toen zij het land van derden kochten. Dit is af te leiden uit de aantekening dat de reguliere kanunniken een derde deel bezaten van de veertien morgen (kruis)land, die ze in Maasland situeren.

¹⁴⁴ *Kroniek van het klooster Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 402; A. Janse, 'Onwillig, ongeschikt en ongewenst. Onverwachte kruisvaarders in de dertiende-eeuwse Kroniek van Bloemhof', *Leidschrift. Met het kruis getekend: Heilig geweld van Koningsber- gen tot Jeruzalem* 27 (2012) 41-56, aldaar 53-54.

¹⁴⁵ OHZ, nr. 1934.

¹⁴⁶ Mol en Koorn, 'Netwerken voor het Heilige Land', 115-117.

¹⁴⁷ De Geer, *Archieven*, nr. 281 (d.d.1293) = OSU, nr. 2510 (d.d.1292).

¹⁴⁸ ARDOU, inv.nrs. 646.1, fol. 115r, 880.5, fol. 125v.

¹⁴⁹ OSU, nr. 2735; Nationaal Archief, Archief van het St. Hiëronymusdal te Delft (toegang 3.18.06), inv.nr. 21.

Tevens is het opvallend dat commandeur Wouter in de archieven van de Duitse Orde in het geheel niet voorkomt. Hij ontbreekt zelfs in de baliekroniek, waaruit blijkt dat hij reeds ten tijde van landcommandeur Johan van Drongelen in de tweede helft van de vijftiende eeuw uit het geheugen van de broeders was gewist. Dientengevolge ontbreekt hij ook in de portretreeks die, zoals Daantje Meuwissen aantoonde, in opdracht van landcommandeur Jacob Taets van Amerongen werd gemaakt, vermoedelijk vanaf omstreeks 1578.¹⁵⁰ Hierbij is commandeur Wouter dus herontdekt.

Deze casus illustreert de incomplete dertiende-eeuwse bronnenoverlevering. Vooral documenten aangaande tijdelijke bezittingen of goederen die werden vervreemd, verloren voor het Duitse Huis hun waarde en zullen daarom relatief vaak uit het archief zijn verwijderd. Daarnaast moeten er aanwinsten voor het Duitse Huis zijn geweest die niet schriftelijk werden vastgelegd. Niettemin is duidelijk dat tussen 1280 en 1300 vooral intredeschenkingen van Utrechtse ridders bijdroegen aan een gestage groei van het goederenbezit van het Duitse Huis. Schenkingsgolven, zoals die zich rond 1247 en 1267 hadden voorgedaan en die de vorming van concentraties van bezit of zelfs commanderijen tot gevolg hadden, deden zich niet meer voor. Hoewel donaties in de late dertiende eeuw dus niet geclusterd geschieden, waren ze per stuk niet kleiner geworden. Een ridder moest nog altijd ongeveer honderd ponden of een hoeve land op tafel leggen voor zijn intrede. De bezitsgroei was dus niet wezenlijk anders dan in voorgaande decennia, maar wel minder omvangrijk.

HET DECENNIUM VAN DE KENTERING

Kort na de eeuwwisseling verwierf het Duitse Huis verschillende goederen die bij nadere beschouwing vrij aanzienlijk blijken. Op het eerste gezicht legde de schenking in 1303 door ridder Herbaren van Drongelen van een erf in Oversliedrecht plus een half vierde land, dus ongeveer twee morgen, weinig gewicht in de schaal.¹⁵¹ In de baliekroniek wordt dit aan de intrede van Herbaren gekoppeld.¹⁵² Dat is juist, want hij komt in 1307 inderdaad als *frater* en van 1313 tot 1319 als commandeur van het Duitse Huis voor.¹⁵³ Herbarens familie was nauw verwant met, en stamde in directe lijn af van, het geslacht Van Heusden, waardoor de familiale bezittingen hoofdzakelijk in en rond het Hollands-Brabants-Gelderse grensland Heusden lagen en de beide families gedeelde geopolitieke belangen hadden. Gedurende de dertiende eeuw groeide de Brabantse invloed. In 1279 leed de heer van Heusden een militaire nederlaag tegen de hertog. Daarna was men voor hulp aangewezen op de Hollandse graaf, maar ook die was niet belangeloos. In 1290 was de heer van Heusden genoodzaakt de stad en stadsvrijheid van Heusden aan graaf Floris V in leen op te dragen. Hierop zocht een deel van de familie Van Heusden weer de steun van Brabant en ging de politieke wind weer vanuit het zuiden waaien. De familie

¹⁵⁰ Meuwissen, *Gekoesterde traditie*, 95-106.

¹⁵¹ De Geer, *Archieven*, nr. 289.

¹⁵² ARDOU, inv.nr. 181, fol. 6v.

¹⁵³ De Geer, *Archieven*, nrs. 301, 553; J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Utrecht 1937) nrs. 349, 408.

Van Drongelen echter bleef de Hollandgezinde partij trouw tot in de Brabants-Hollandse oorlog om Heusden in 1318.¹⁵⁴

Ook Herbaren haalde de banden met de Hollandse adel stevig aan. In 1281 beleende Willem van Brederode, een prominente edelman die tot de raadgevers van graaf en rooms-koning Willem II had behoord, 'sijnen neve' Herbaren met het huis Crayestein en een hofstede bij Sliedrecht.¹⁵⁵ Dit moet het goed zijn geweest dat Herbaren in 1303 aan de Duitse Orde schonk, zoals de baliekroniek ook suggereert.¹⁵⁶ Dan wordt begrijpelijk waarom de bewoner er blijkens de schenkingsakte jaarlijks het forse bedrag van tien Hollandse ponden voor betaalde. Dit, en de verwerving door het Duitse Huis te Utrecht van negen en 4,5 morgen land in de Grote Waard in respectievelijk 1302 en 1306, wekt de indruk dat er in het begin van de veertiende eeuw is gepoogd een bezitscomplex met huis van de Duitse Orde bij Sliedrecht te creëren.¹⁵⁷ Dat leidde echter tot niets. In 1365 had de orde er geen bezittingen meer. Volgens de baliekroniek werd het door Herbaren van Drongelen geschonken goed verkocht.

In Utrecht vonden er vóór 1310 nog twee grote goederenoverdrachten plaats. In 1305 Schonk Johan Zwart de hoeve die hij in 1289 in lijfpacht had genomen aan de Duitse Orde. Onder de naam Botterskamp komt deze hoeve terug in de pachtboeken. Samen met zijn vrouw Hylla, beiden burgers van Utrecht met een zeer kleine voetafdruk in de bronnen, doneerde hij er nog diverse landerijen in de parochie Werkhoven bij.¹⁵⁸ Deze omvatten twaalf morgen in het gerecht van Ernst van Wulven, vijf morgen in de waard Kreckenbergh in een lus van de Kromme Rijn, en land in het bisschoppelijk gerecht waarvan door een stuk afgescheurde tekst het aantal morgen onleesbaar is. De belendingen staan er wel op. Die kunnen worden vergeleken met geografische aanduidingen in latere pachtboeken en zodoende worden gelokaliseerd in het historisch GIS van Ad van Ooststroom. Het blijkt te gaan om een perceel van een kleine twaalf morgen. Anno 1365 was Jan die Rose er de pachter van.¹⁵⁹ In totaal kwam hiermee dus 45 morgen land in handen van het Duitse Huis. Dat was ruim voldoende voor een intredescheking. Toen de bisschop in 1307 uitspraak deed inzake de bovengenoemde kwestie over het door Willem van Rijswijk verkochte land op Atteveld, trad Johan Zwart namens de commandeur op.¹⁶⁰ In combinatie met zijn schenking twee jaar eerder, kan hieruit worden afgeleid dat hij in 1305 broeder was geworden.

Ten slotte komt na enig puzzelen een verwerving in 1308 tevoorschijn. In het pachtregister van 1365 staat dat Gerrit van Vleuten sinds 1348 130 morgen land van het Duitse Huis pachtte. In deze legger wordt het gesitueerd 'te Vloten ende te Maerne'.¹⁶¹ Zoveel land bezat de orde daar echter niet (zie kaart 3.1).

154 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 4-5, 579.

155 OHZ, nr. 1975.

156 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 6v.

157 AURDOU, inv.nrs. 1294*-1294**.

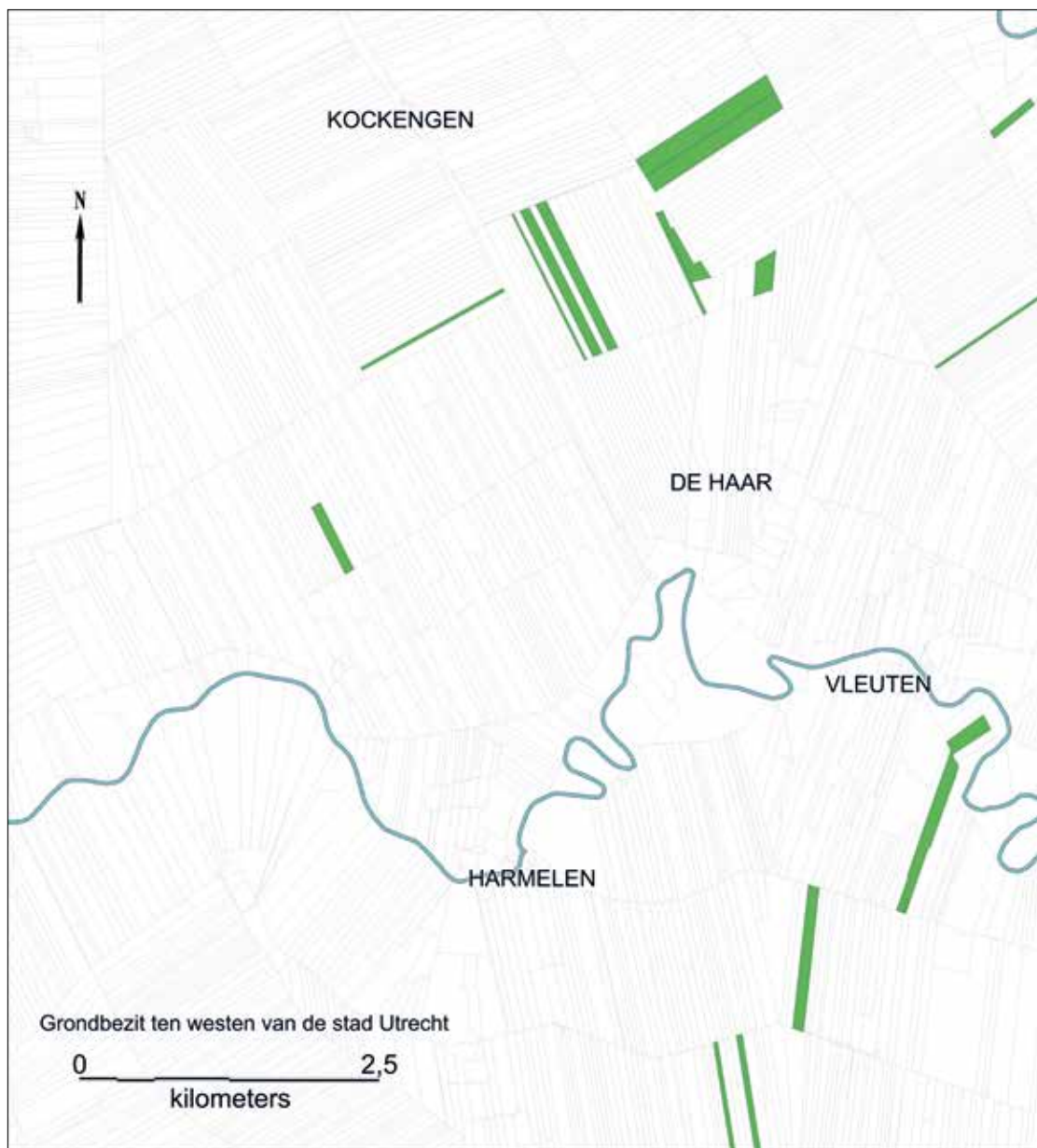
158 De Geer, *Archieven*, 290; De naam Zwart of Niger komt niet vaak in bronnen voor. Vermoedelijk was Johan vader van Amilius, die bij zijn overdracht van land in Galecop aan het kapittel van Sint Pieter in 1352 zoon van 'Johannes Svarte' werd genoemd (HUA, Kapittel van Sint Pieter te Utrecht (toegang 220), inv.nr. 310). Waarschijnlijk was Johan niet (nauw) verwant met een zekere Ghiselberto Nigro die op basis van zijn voorkomen in het tweede kwart van de dertiende eeuw tot de Hollandse ridderschap gerekend moet worden (OHZ, nrs. 466, 577; OSU, nrs. 740, 1008).

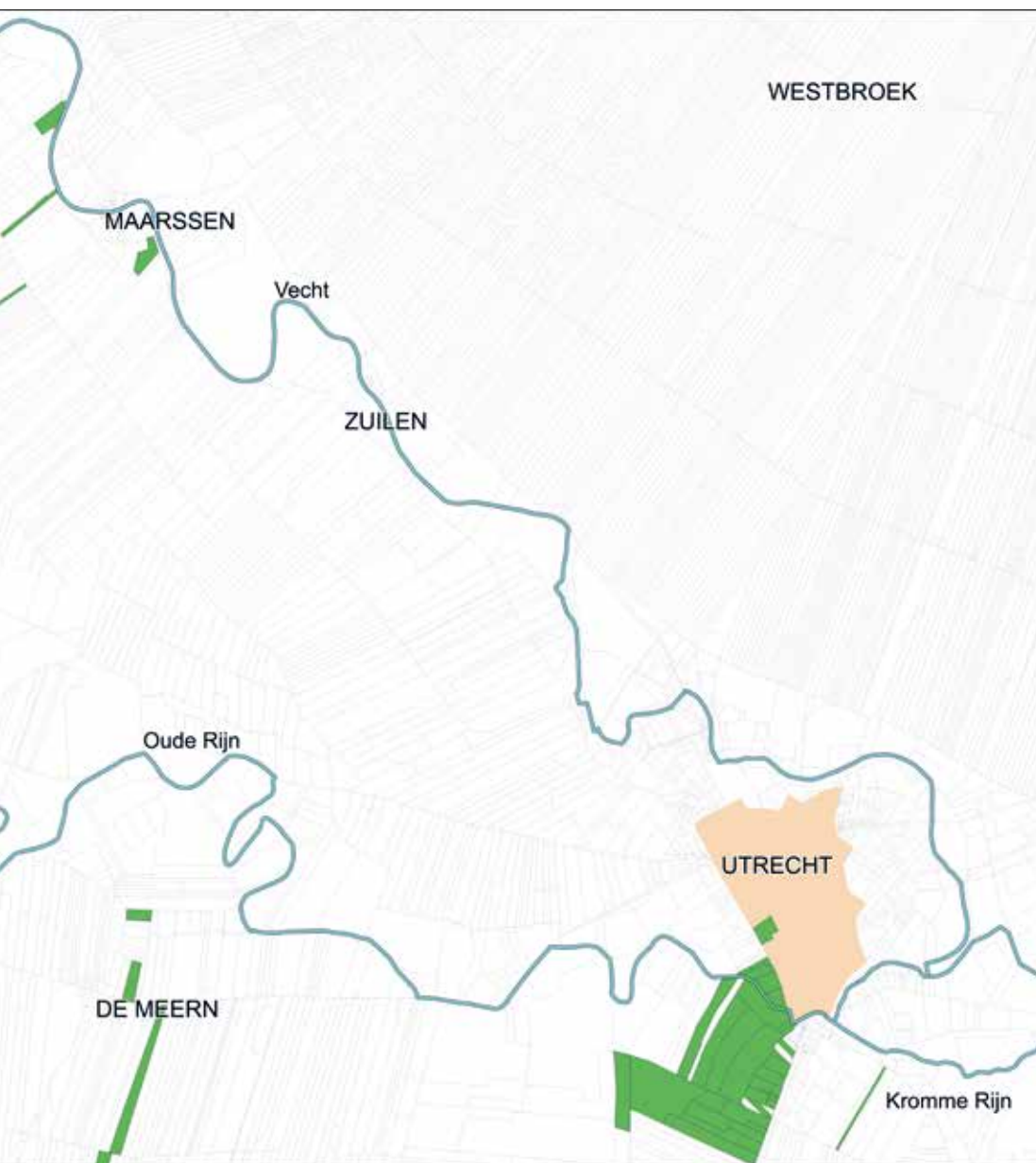
159 ARDOU, inv.nrs. 646-1, fol. 2r, 774.

160 De Geer, *Archieven*, nr. 295.

161 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 4r.

KAART 3.1 RECONSTRUCTIE IN GIS VAN HET LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TEN WESTEN VAN DE STAD
UTRECHT OMSTREEKS 1530

In een pachtboek uit 1415 valt dit pakket uiteen in meerdere delen. Dan blijkt slechts 26 morgen in Vleuten te liggen, bij het huis van Hugo van Vleuten om precies te zijn. Van het overige deel worden drie hoeven (48 morgen) te Kortrijk, waarin de schenking van Bertold Rading in 1278 van land in de ontginning Vijfhoeven herkend kan worden, en 14 morgen op Bijleveld bij Heicop, mogelijk afkomstig van de schenking van Dirk van der Velde in 1259, opgesomd. De resterende 42 morgen worden niet verklaard. Zonder twijfel behoorde hiertoe 33 morgen in Laag-Nieuwkoop bij Kockengen, welke ontginning aan de oostzijde aansloot op de ontginning Vijfhoeven. Deze 33 morgen verschijnt vanaf het uiteenvallen van de 130 morgen in delen van vijftien, veertien en vijf morgen in de pachtboeken.

Over hoe en wanneer dit land verworven werd, is in het zestiende-eeuwse cartularium van het Duitse Huis een aanwijzing te vinden. Daarin wordt het namelijk geplaatst bij een *vidimus* van de abt van de Utrechtse Paulusabdij in 1308 voor een verklaring die graaf Floris V in 1270 aflegde voor Aleid, die hij omschrijft als jonkvrouw (*domicella*) van zijn moeder Elisabeth. Zijn vader Willem noemt hij niet, wat doet vermoeden dat we hier met een tot dusver onbekende halfzus van moederszijde te maken hebben. Ter uitvoering van de haar beloofde huwelijks gift ter waarde van negentig Hollandse ponden, wees Floris voorlopig twee hoed koren uit zijn granen te Nieuwkoop toe aan Aleid en haar kinderen. Op de dorsozijde van de bewaard gebleven originele *vidimus* staat 'An de orde gebragt a^o MCCCLXXX Nycoep'.¹⁶² De schrijver daarvan moet echter in Arabische cijfers hebben gedacht en daarbij de getallen drie en acht hebben verwisseld, want reeds de abt van de Paulusabdij lichtte zijn *vidimus* in 1308 toe met de opmerking dat Hendrik van Rijsburg, priester, zijn aandeel in de erfenis van zijn moeder Aleid aan het Duitse Huis te Utrecht overdroeg. Het betrof vermoedelijk de 33 morgen in Laag-Nieuwkoop. Ook dit was een intredescheking. In 1313 gaf namelijk begijn Wendelmoed Golinne het Duitse Huis van Utrecht al haar goederen te Rijsburg die weleer hadden toebehoord aan Hendrik van Rijsburg, die nu priesterbroeder was.¹⁶³ Zijn intredescheking van de goederen te Nieuwkoop vond dus in 1308 plaats.

Samenvattend kan gesteld worden dat zich in het eerste decennium van de veertiende eeuw een kentering in de goederenverwerving van het Duitse Huis heeft voorgedaan. Enkele grote schenkingen gaven weliswaar een impuls aan het goederenbezit, maar de bezittingen in Sliedrecht bleken van korte duur, de dotatie van Johan Zwart kwam deels voort uit een eerdere schenking en vermoedelijk geldt hetzelfde voor de schenking van Hendrik van Rijsburg. Bovendien valt de afwezigheid van schenkingen door Utrechtse ridders op. Hiermee viel de maatschappelijke groep weg die sinds de vijfde kruistocht de constante factor was geweest in de begunstiging van de Duitse Orde in de Noordelijke Nederlanden.

MAGERE JAREN NA 1310 EN DE BOUW VAN HET NIEUWE DUITSE HUIS

In figuur 3.2 is te zien dat het landbezit van het Duitse Huis in de jaren 1310 met minstens dertig morgen werd uitgebreid. Vervolgens stond de teller stil tot in de jaren 1330. Nadien

¹⁶² ARDOU, inv.nr. 1339; De Geer, *Archieven*, nr. 255; De Geer geeft enkel de tekst uit de oorkonde van Floris V.

¹⁶³ De Geer, inv.nr. 300.

kwamen er tot het peiljaar 1365 nog slechts minieme hoeveelheden bij. Dit betekent niet dat er niets meer gebeurde. Er vonden wel degelijk veel schenkingen, aankopen en ruiltransacties plaats, maar deze waren vrijwel allemaal klein van omvang. Bovendien lag het zwaartepunt bij stedelijke goederen, zoals huizen en hofsteden. In samenhang hiermee nam het aandeel van burgers in de begunstiging toe.

Deze nieuwe omstandigheden waarin in het Duitse Huis terecht was gekomen, blijkt uit een reeks goederenoverdrachten die in 1311 begon met een schenking door ene Gerit Pude en zijn vrouw Fije van het huis waarin zij woonden. De donatie werd gedaan voor de schout en burgers van Utrecht, waardoor het aannemelijk is dat het huis in die stad stond. In het cartularium wordt het onder de bezittingen aan de Springweg geschaard.¹⁶⁴ In 1313 doneerde Beatrix, weduwe van een ordebroeder genaamd Simon, een derde van al haar roerende en onroerende goederen aan de Duitse Orde.¹⁶⁵ Drie jaar later kwam er weer een schenking van Beatrix, die ditmaal echtgenote van Simon Twistrate, broeder van het Duitse Huis, wordt genoemd. Naar alle waarschijnlijkheid betreft het dezelfde personen. De tweede schenking bestond uit tien morgen land in Benschop en een huis met hofstede bij de begraafplaats van de Utrechtse Klaaskerk.¹⁶⁶ Gezien de familienaam gaat het vermoedelijk om het huis dat de orde blijkens onder meer het pachtboek van 1387 in de Twijnstraat bezat.¹⁶⁷ In de tussentijd kreeg het Duitse Huis enkele hofsteden en stukken land in en bij Rhenen geschonken. In 1313 kocht het acht morgen land te Gasperde en voerden de erfgenamen van Albrecht Marcus zijn laatste wil uit met een schenking van zeven morgen land met een hofstede in Nigtevecht en een morgen te Abcoude.¹⁶⁸ Uit dit alles blijkt dat het Duitse Huis tussen 1311 en 1316 steun verwierf onder burgers en landbezitters in Utrecht met een klein vermogen.

Na 1316 vonden decennialang enkel nog incidentele goederenoverdrachten plaats. In de jaren 1320 verkregen de Utrechtse broeders bijvoorbeeld een hofstede en een rente uit een zeer klein stukje land, beide bij Rhenen gelegen.¹⁶⁹ Meer voorbeelden zijn er van het afstoten, ruilen of aankopen van bezit. Het land op de Stadsweide dat Gijsbrecht van Amstel in 1265 had geschonken, stond het Duitse Huis in 1321 af aan de stad Utrecht.¹⁷⁰ In 1328 ruilde de landcommandeur zijn patronaatsrecht van de kerk van Hummelo voor dat van de kerk van Drempt. Bovendien vond in dat jaar de aankoop van goederen in Tiel plaats, teneinde daar de commanderij van Ophemert naartoe te verhuizen. Een volgende ruil, van twee morgen in 't Goy voor een stuk land van gelijke omvang in de buurt, vond plaats in 1340.¹⁷¹ Vier jaar later kocht het Duitse Huis acht morgen in Schalkwijk.¹⁷² Al met al waren dit vanuit het oogpunt van bezitsverwerving voor de landcommanderij magere jaren. Uit deze periode zijn zeer weinig bronnen met betrekking tot de Utrechtse vesti-

164 ARDOU, inv.nr. 666.2, fol. 315v.

165 ARDOU, inv.nr. 902.

166 ARDOU, inv.nr. 1027.

167 ARDOU, inv.nr. 880.3.

168 ARDOU, inv.nrs. 742, 1005*, 1188, 2410, 2436.

169 ARDOU, inv.nrs. 204*, 2437.

170 De Geer, *Archieven*, nr. 305.

171 ARDOU, inv.nr. 1128.

172 ARDOU, inv.nr. 1200.

ging overgeleverd, zeker in vergelijking met andere commanderijen. Het duurde tot 1345 eer het hoofdhuis weer in het centrum van de ontwikkelingen in de balije kwam te staan.

Op 8 juni 1345 verscheen de Hollandse graaf Willem IV met een grote legermacht voor de stad Utrecht. Dit was een reactie op een pact dat de bisschop, de Lichtenbergse factie in de stad en de gilden met elkaar hadden gesloten ten nadele van de Gunterlingse partij, die destijds de kant van de graaf had gekozen.¹⁷³ Het Duitse Huis was vanwege de ligging direct buiten de stadsmuur een ideale uitvalsbasis voor een vijandelijke belegeraar. Het werd daarom volgens de balijekroniek in allerijl in brand gestoken en de bewoners vluchtten met het vee de stad in.¹⁷⁴ Vermoedelijk was dit een uitvoering van het zogeheten ruimingsrecht. Oorspronkelijk behoorde dit toe aan de burggraaf, die het in 1220 afstond aan de bisschop.¹⁷⁵ In 1254 verleende bisschop Hendrik van Vianden het stadsbestuur het recht om alle gebouwen buiten de stad die een bedreiging voor de stad konden vormen, indien nodig af te breken. Elect Gwijde van Avesnes herhaalde dit in 1303.¹⁷⁶ In 1307 gaven de ordebroeders het stadsbestuur het specifieke recht om de conventsmuur die langs de stadsmuur stond te slopen in geval van nood.¹⁷⁷

Na de gebeurtenissen van 1345 werd besloten niet terug te keren naar de oude stek, maar een nieuw convent te bouwen binnen de stadsmuren. Dat was veiliger voor zowel de bewoners van het Duitse Huis als voor de stad. De verhuizing had de nodige voeten in de aarde. Bij het creëren van een conventsterrein binnen de stadsmuren werden de broeders, de bisschop, het stadsbestuur en lokale grondeigenaars betrokken. De Bruijn, Pouw en Van der Tuuk laten gedetailleerd zien hoe, vanaf de overdracht op 31 augustus 1346 van een perceel aan de Springweg waarop de stal van de bisschop stond, verschillende eigenaars hun perceel aan de Duitse Orde afstonden. In afwachting van een nieuw conventsgebouw moeten de broeders aanvankelijk bestaande bebouwing hebben betrokken. De bovengenoemde drie auteurs maken aannemelijk dat de broeders aanvankelijk verblijf hebben gehouden in het huis van Ermgard, weduwe van Gijsbert van der Vismarkt, en haar vijf kinderen. Dit gezin deed op 30 januari 1347 afstand van rechten op een perceel met *husingen*.¹⁷⁸ De volgende dag gaven de burgemeesters, schepenen, raad en gemene oudermannen van de stad formeel toestemming aan de broeders, 'die buten onser stat mure te wonen plaghen ende die in onsen besitte groten scade leden, in dien dat hore kerke ende hoer cloester gedestrueert wart', om zich op de nieuwe locatie tussen de Strosteeg en de Zwaansteeg te vestigen.¹⁷⁹ De stadsgracht en de Springweg vormden de overige begrenzingen van het terrein.

Waarschijnlijk was dit het startschot van de bouw van het nieuwe Duitse Huis. Uit bouw-historisch onderzoek door Bart Klück blijkt dat er haastig werd gewerkt. Er werd gebruik

173 A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R.E. de Bruin e.a. ed., *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 113-189, aldaar 127.

174 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 2r.

175 M.W.J. de Bruijn en M.A. van der Eerden-Vonk, 'Het Utrechtse burggraafschap', in: C. Streefkerk en S. Faber ed., *Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H. van der Linden* (Hilversum 1987) 55-81, aldaar 73-80; De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, 252, 294.

176 OSU, nr. 1335; HUA, Stadsbestuur van Utrecht 1122-1577 (toegang 701), inv.nr. 75.

177 HUA, Stadsbestuur van Utrecht 1122-1577 (toegang 701), inv.nr. 81.

178 De Bruijn, Pouw en Van der Tuuk, *De vestiging van het Duitse Huis in de stad Utrecht*, 27-33.

179 De Geer, *Archieven*, nr. 317.

gemaakt van stenen van het verwoeste oude huis.¹⁸⁰ Op 25 augustus schreven de broeders over twee hofsteden, waaronder een afkomstig van Ermgard van der Vismarkt, 'gheleghen in d'oude Sprincwijn, daer wi nu op wonen'.¹⁸¹ Vijf dagen later deden Jacob de Houscoemaker en zijn elf kinderen afstand van hun helft van een hofstede die aan beide zijden werd begrensd door 'der heeren erve van den Duytschen Huise'.¹⁸² Al met al lijkt het erop dat de broeders het huis waarin zij een noodverblijf hadden gevonden in circa acht maanden tijd met gebruik van brokstukken van het oude Duitse Huis hebben laten uitbouwen tot hun nieuwe verblijfplaats.

In een rustiger tempo kon vervolgens de bouw van de kerk op de aangrenzende locatie van de voormalige stal van de bisschop ter hand worden genomen. Volgens de baliejkroniek werd de eerste steen gelegd op 2 mei 1347 en de laatste elf jaar later.¹⁸³ Klück baseert zich waarschijnlijk op deze vermelding wanneer hij hetzelfde aantal jaren noemt. Hij voegt daaraan toe dat de stenen van de sacristie, het enige deel van de kerk dat heden ten dage nog overeind staat, nieuwgebakken waren.¹⁸⁴ Na afloop van de bouw breidden de broeders het terrein verder uit. In 1363 verwierven ze drie perceeltjes die de conventsmuur van het Duitse Huis als belending hadden en daarom vermoedelijk niet tot het oorspronkelijk bedoelde terrein behoorden. Dat was anders bij twee halve hofsteden die in 1367 aan de broeders werden overgedragen. Deze lagen namelijk binnen de muren.¹⁸⁵ Landcommandeur Gosen van Garnaer, wiens bestuursperiode in de baliejkroniek (1340-1358) enigszins afwijkt van de jaren 1337-1352 waarin ik hem in de bronnen als landcommandeur heb kunnen traceren, maakte deze afronding van het nieuwe convent niet meer mee. Zijn laatste aanwijsbare optreden dateert van 1352.¹⁸⁶ In 1357 overleed hij.¹⁸⁷ Mogelijk was hij nog wel aanwezig bij de voltooiing of ingebruikname van de kerk. Volgens de baliejkroniek werd hij begraven in het midden van het koor.¹⁸⁸

De bouw van het nieuwe Duitse Huis was het directe gevolg van de belegering door graaf Willem IV, maar hield indirect ook verband met een transformatie die reeds eerder was ingezet. In dit hoofdstuk is naar voren gekomen dat de begunstiging door Stichtse ridders en door de Hollandse gravenfamilie tot in de jaren 1270 in golven aanhield, maar vervolgens afkalfde en omstreeks 1300 verdween. In plaats daarvan werden Utrechtse burgers de belangrijkste donateurs. Een verhuizing naar een plaats in de stad paste bij die verandering. Naar verklaringen voor deze dynamiek ga ik in de volgende twee hoofdstukken op zoek. Daarin plaats ik de goederenverwerving in 1257-1365 in de context van ten eerste kruistochtexpedities en ten tweede de positionering van het Duitse Huis in het regionale politieke krachtenveld.

180 Klück, *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht*, 6-9.

181 De Geer, *Archieven*, nr. 318.

182 ARDOU, inv.nr. 666.2, fol. 313v.

183 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 2v.

184 Klück, *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht*, 7.

185 De Bruijn, Pouw en Van der Tuuk, *De vestiging van het Duitse Huis in de stad Utrecht*, 34-37.

186 ARDOU, inv.nr. 1201.

187 De portretreeks van Utrechtse landcommandeurs geeft 1357 als sterfjaar (Meuwissen, *Gekoesterde traditie*, 300); Max Perlbach haalt in zijn artikel over necrologia van de Duitse Orde een citaat aan waarin 27 september 1358 als sterfdatum wordt gegeven (M. Perlbach, 'Deutsch-Ordens Necrologe', *Forschungen zur deutschen Geschichte* 17 (1877) 357-371, aldaar 361). Hij verwijst daarbij naar Voigt, *Geschichte des Deutschen Ritter-Ordens*, 670, alwaar echter slechts het sterfjaar 1357 wordt genoemd.

188 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 7v.